Nr 3–4 1991

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 1991 Årg. 12

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund
Biträdande redaktör: Marianne Nejati
Medredaktör för detta nummer: Nils-Erik Eriksson

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Stationsgatan 3
913 00 Holmsund

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 100 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 1992
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1992

ERIK J. BERGSTRÖM

Johan Nordlander och Härjedalen

Den 14 februari 1879 satt studeranden Johan Nordlander i sin studentlya i Uppsala och skrev brev till Jon Eriksson i Kolsätt, vilken vanligen kallades Jo, men som Nordlander ibland också benämner Johan. I brevets inledning tackar Nordlander för visad vänskap och välvilja under vistelsen i Kolsätt några år tidigare, närmare bestämt 1876, då Johan använde sin sommarferie för en forsknings- och insamlingsresa till Härjedalen. Johan beklagar i fortsättningen att vissa äldre personer i byn gått bort, t.ex. Jonas Persson som han själv haft skriftväxling med, och om vars bortgång han fått vetskap av en studentkollega som viaticerat i Älvros socken. Johan Nordlander kommer därefter in på sitt eget hälsotillstånd: "Ehuru jag själf varit döden nära, lefver jag — Gud ske lof — ännu och mår ganska bra i det hela, om jag undantager att mitt vänstra ben är så lamt, att jag måste bruka kryckor för att skaffa mig fram. En stor lycka i olyckan är det, att jag ej är utsatt för någon värk."

Nordlander fortsätter med att nämna sina planer på bearbetning och publicering av sina dialektsamlingar från Härjedalen, och röjer också sin håg att åter besöka landskapet, i synnerhet Lillhärdals socken, som tydligen väckt hans intresse. Emellertid andas Johan i det fallet

pessimism, inte för sin ofärdighet vilket kunde väntas, utan fast mera för bristande understöd. Föräldrarna kan inte hjälpa till, framgår det, de har p.g.a. de dåliga tiderna blivit så gott som ruinerade. Johan ber vidare om hälsning till ett antal damer som han haft i blickfånget, "kullan, Frida, Edla, fager Ingri och skjutsbonden Brita, vars ständigt glada figur jag när som helst kan ställa för mina ögon". Främst går dock hälsning till hans läromästare i folkspråket Sven Hansson, "den ädle, högsinnade gubben, om han ännu lefver". Det gjorde nu inte Sven, som avlidit blott några få månader tidigare.

Resandets faror

På äldre dagar var Sven Hansson blind, men Nordlander hade fått veta att han själv rönt medlidande från denne. Troligen gäller detta den sjukdom som Johan hade drabbats av, och som kräver sin förklaring. Det var just resan till Härjedalen 1876 som blev ödesdiger för Johan Nordlanders hälsa. I brist på medel nödgades han utstå umbäranden av skilda slag. Vid ett tillfälle hade han, genomblöt efter regn, lagt sig att sova i ett stall. Där fanns endast en fuktig lövkärve att skyla sig med, och på morgonen hade Johan drabbats av stelhet i benen, ett handikapp som kom att följa honom hela livet.

Dåtidens resenärer fick inte stå främmande för strapatser, men löpte också risker av annat slag. Johan Nordlander inträffade i Härjedalen någon av de första dagarna i juni, kanske den 3, den dag då en gammal Västgötahandlare, bosatt i Linsells socken, påträffades mördad i en fäbodstuga nära gränsen mot Jämtland. Ett egendomligt sammanträffande är, att den mördade hette just: Johan Nordlander! Alltnog, "vår" Johan Nordlan-

der hade även i Kolsätt utsatt sig för kyla, framgår det av hans brev och det är frestande att tro att han här lade grunden till sin ohälsa. Johan hade alltså anlänt till byn i början av juni och vågade sig på ett bad i Ljusnan, vilket hade till följd att han blev frusen. Han tog då in på gästgivargården, där vice gästgiverskan erbjöd varm mjölk och en varm säng, något som han nu erinrar sig med tacksamhet. I gästgivargården bodde f.ö. brevets mottagare Jon Eriksson, född 1847 som son till gästgivaren, handlanden och riksdagsmannen Erik Mattsson. Johan Nordlander minns över huvud taget uppehållet i Kolsätt med glädje och tacksamhet, i hans hågkomst ligger t.ex. festligheterna under midsommarhelgen, då han bl.a. fick vara med på en utfärd på älven.

Ett månadslångt uppehåll

I Kolsätt hade Johan Nordlander vistats en hel månad, varunder han bereddes logi i en kammare hos ovan nämnde Sven Hansson och dennes hustru. En själarnas gemenskap synes ha uppstått mellan den 23-årige studenten och den blinde 80-åringen, som för första gången på länge kände sig uppskattad och nyttig. I sin krafts dagar hade den ännu ståtlige Hansson fällt både björn och älg, han hade tilldelats silvermedalj för myrutdikning, och han hade varit "sörkörare", alltså forbonde. Sven Hansson berättade också om sina handelsfärder, som kunde sträcka sig till Stockholm. Under sin första resa dit förde Sven två lass fågel, varför hans hustru medföljde som körsven för en häst. På Upplandsslätten hade besvärligheter uppstått, hustruns lass hamnade i diket och sedan tog föret slut, vilket förstås ställde till problem. I Stockholm bjöd deras hyresvärd på teater, och de trod-

Bild 1. Slåtterarbete i gården Sveden i Glöte omkring 1910. Gårdens ägare, Sven Halvarsson (till vänster), var broder med Nordlanders meddelare Olof Halvarsson, och deras hemgård "Väst i gala" syns i bakgrunden. Sven blev i 30-årsåldern ofärdig, f.ö. på liknande sätt som Johan Nordlander.

de sig också ha sett kungen under sin vistelse i huvudstaden.

Året efter Nordlanders uppehåll i Kolsätt fick han mottaga Sven Hanssons porträtt, byte av fotografier hade då nyhetens behag. I brevet till Jo föreslår även Nordlander liknande byteshandel: "Om Jo eller någon af syskonen låta porträttera sig, så skulle jag bra gärna vilja byta kort. För min del har jag ännu ej några, men fram på sommaren hoppas jag kunna sända en bild af min skröpliga person."

Den främsta anledningen till Johan Nordlanders brev är emellertid, att han ber Jo uppteckna och meddela ko-

Bild 2. Olof Halvarsson, Strömsdalsbruk, född i Glöte 1844 och sagesman till Johan Nordlander.

och getnamn för en planerad uppsats om Norrlands kreatursnamn. Johan betecknar sig själv som drumlig, som inte passade tillfället att i Älvros socken upptecknа kreatursnamn. I synnerhet vill han nu ha alla konamn på *gås* upptecknade, eftersom dessa enligt hans åsikt förefaller mycket egendomliga. Till ledning för Jo antecknar Johan vissa tecken som kan användas för det lokala uttalet. Uppsatsen inflöt följande år i Svenska Landsmål, och visst bör Jo ha villfarit Nordlanders önskan, ty där finns många härjedalska husdjursnamn, bl.a. ett 20-tal konamn på *gås*.

Till det inre av Härjedalen

Efter sitt månadslånga uppehåll i Kolsätt sommaren 1876 reste Johan Nordlander vidare, bl.a. till Linsells socken, där han framför allt i Glöte inhämtade mycket

material. Här hade Johan som sin främste meddelare Olof Halvarsson som han möjligen var bekant med sedan tidigare, och vilken sedan betecknas som en favoritlärjunge. Olof Halvarsson var född 1844 som yngste son i "Väst i gala", byns största gård. De äldre bröderna skaffade sig giften i andra hemman i byn — ja, den äldste övertog naturligtvis fädernet — men Olof blev utan såväl gård som hustru. Han förblev hela sitt liv ungkarl, och utkomst skaffade han sig genom att efter utbildning verka som folkskollärare. Större delen av sin lärargärning förlade han till Dalarna, där han avled i Säfsnäs socken den 7 april 1933. Olof Halvarsson var en flitig traditionsuppteckna're, förutom till Nordlander levererade han stoff även till Svenska Landsmål och Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift. Vid sidan av sitt yrke sysslade han också med möbelsnickeri, där han lär ha utvecklat en betydande skicklighet.

Ännu en lärare, roteskolmästaren Per Eriksson från den avlägsna byn Djursvallen utanför Glöte, var en av Nordlanders sagesmän, vilket bl.a. kommer till synes i Nordlanders Svenska barnvisor och barnrim, första gången utgiven 1886. Kanske var det också Eriksson som lämnade uppgiften att det vid Lillhärjeåns nybygge användes spillning efter boskap när lera saknades till murning. Djursvallen ligger i närheten av nämnda nybygge, men visst kan den oförvägne Nordlander själv ha begett sig ut på vandring i de vida skogs- och myrmarkerna. Ty vandra, det fick man göra i dessa trakter. När Johan Nordlander besökte Glöte fanns där ännu ingen kärra, eftersom byn först nyligen hade fått bruten utfartsväg.

Bild 3. En av Nordlanders sagesmän, Per Eriksson f. 1848, Djursvallen, Glöte. Foto: Jämtlands läns museum.

Föremålsinsamling

I Härjedalen inhämtade Nordlander inte enbart språkligt traditionsmaterial, han samlade även föremål, vilka införlivades med Artur Hazelius' samlingar för det blivande Nordiska museet. Det föreligger också en uppgift om att det i själva verket var Hazelius som gav Nordlander i uppdrag att resa till Härjedalen i insamlingssyfte. Artur Hazelius torde själv aldrig ha besökt Härjedalen, men hade 1875 förvärvat de föremål som Nils Månsson Mandelgren insamlat under sina resor genom Härjedalen några år tidigare, varför hans intresse för den isolerade provinsen kan ha väckts eller i varje fall förstärkts. Här fanns ännu jungfruliga trakter för en etnologisk samlare, det var kanske ingen tillfällighet att Johan Nordlander sökte sig till mark som inte beträtts av Mandelgren.

Resultatet av Johan Nordlanders föremålsinsamling

blev närmare 100 nummer, företrädesvis från Glöte, och till övervägande del bestående av skänkta dräktdetaljer. Johans reskassa var ju som nämnts skral och tillät knappast inköp, det förvånar f.ö. att han inte utrustats bättre, om det nu var på Hazelius' uppdrag han reste. Bland de övriga insamlade föremålen märks en bågspännare, som numera kan betraktas i Historiska museets utställning om blodbadet vid Korsbetningen utanför Visby murar.

Härjedalsartiklar

Den köld Johan Nordlander utsatte sig för i vårt karga landskap, förmådde inte släcka hans glödande intresse för hembygdsforskning, vari Härjedalen även framgent innefattades. Flera gånger återvände han dit, om inte i verkligheten så dock genom det skrivna ordet. Nordlanders första publicerade artikel handlar f.ö. om Härjedalen. Det är uppsatsen "Bröllopsseder i Herjedalen", tryckt 1878 i Sverige. Fosterländska Bilder (en bilaga till Förr och Nu). Uppsatsen, som utförligt beskriver förhållanden och seder som rådde cirka 50 år tidigare, har på undertecknads initiativ ånyo publicerats i Jämten 1988. Bland Nordlanders andra artiklar som rör Härjedalen kan nämnas "Herjeådalen på Erik XIV:s tid" och "Några notiser från sjuårskriget i Herjedalen", båda publicerade under 1890-talet. Dessa artiklar är högintressanta och bär vittne om det spårsinne Nordlander utvecklade i arkiven, när han p.g.a. sin begränsade rörelseförmåga inte längre kunde fältforska i önskad utsträckning. I likhet med sina samtida forskarkolleger insåg dock inte Johan Nordlander betydelsen av källhänvisning, varför det i dag uppstår svårigheter att hitta hans källor.

Nordlanders samlingar över Härjedalens folkspråk

kom dock aldrig ut i tryck, trots hans tidigt uttalade planer därpå. I Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala ligger de ännu och väntar på bearbetning och publicering. När det hittills sista häftet av Norrländska samlingar 1947 utkom, fanns planer på ytterligare utgivning, bl.a. Nordlanders ordbok över härjedalsmål. En brasklapp dock, det var under förutsättning att anslag kunde erhållas, vilket tydligen ännu inte lyckats. I ovan nämnda häfte, Ångermanländska folkminnen, väntar man sig inte finna material från Härjedalen, men där ingår faktiskt ett kapitel som handlar om Nordlanders vistelse i Kolsätt sommaren 1876. Malplacerat, vill det synas, men Nordlander själv var i alla händelser utan skuld, eftersom han då sedan många år var död.

Nordlander kontra Modin

Det hängivna intresset för hembygdsforskning delade Nordlander med en annan ångermanlänning, Erik Modin, som för härjedalingar är väl bekant genom sitt verk Härjedalens ortnamn och bygdesägner, första gången utkommet 1902. Efter sina år i Härjedalen blev Modin för resten av sitt liv bosatt i Multrå, som därigenom på sätt och vis blev en gemensam nämnare för dessa giganter inom norrlandsforskningen. Multrå var nämligen Johan Nordlanders födelseort. När Modins arbete utkom, var det också Nordlander som svarade för recensionen. Han öste mycket beröm över Modins bok, men kom också med välgrundad kritik, speciellt över vissa äldre ortnamn, vilkas tolkning han fann betänklig. Så är t.ex. fallet med de byar han själv lärt känna, *Kolsätt* och *Glöte*. En senare tids ortnamnsforskare har dock funnit, att vissa av Nordlanders egna tolkningar inte heller är hållbara.

Johan Nordlanders anmärkningar mot Modins verk hindrade emellertid inte att denne belönades med ett hedersdoktorat, en ära som Nordlander själv beklagligtvis aldrig vederfors.

Källor

Berg, Gösta, Johan Nordlander, i: Svenskt biografiskt lexikon, 1991.
Edlund, Lars-Erik, Johan Nordlander. Biografi, bibliografi, ett urval uppsatser. Umeå 1979.
Jämten 1978.
Leijonhufvud, Erik K:son, Artur Hazelius och Jämtland, i: Jämten 1936.
Nordlander, Johan, Herjedalen, i: Vårt Land, 1888.
Nordlander, Johan, [Anmälan av] Modin, Erik, Härjedalens ortnamn och bygdesägner, i: Arkiv för nordisk filologi, 23, 1907.
Nordiska museets huvudkatalog.

Johan Nordlanders brev till Jon Eriksson har välvilligt ställts till förfogande av dess ägare, fru Valborg Akselsson, Uppsala.
Foton tillhandahållna av Astrid Larsson, Falun, och Hugo Svensson, Glöte, samt Olof Halvarssons bouppteckning av Jonas Halvarsson, Glöte.

LARS THOMASSON

Samefrågan i Härjedalen

Reflektioner kring några rättegångsprotokoll från 1930-talet

Det ligger i stort sett hundratalet år mellan den "kulturkamp" som för Härjedalssamernas del häftigast utspelades åren kring 1890 och den principrättegång som de tre stora skogsbolagen Stora, MoDo och Korsnäs 1990 startat mot samernas sedvanerätt till vinterbete för renarna på deras marker. Ungefär mitt emellan ligger 1930-talet, då den samiska sedvanerätten utsattes för rättslig prövning i några uppmärksammade mål.

I Härjedalssamernas historia de senaste hundra åren är i varje fall 1930-talet anmärkningsvärt, eftersom sedvanerättsfrågan då aktualiserades på ett sätt som tidigare inte förekommit sedan "kulturkampens" dagar eller senare, åtminstone före den nu inledda stora sedvaneprocessen.

Jag tror att rättegångsprotokollen från 1930-talet är viktiga källor, om man vill få samekulturens tidvis mycket utsatta läge i Härjedalen belyst från så många sidor som möjligt. Sedan kan det finnas anledning att fråga sig varför sedvanerättsfrågan i Härjedalen blev så aktuell just vid mitten av 1930-talet.

Sedvanerätten prövas

En flock renar betade i februari 1932 på slåttermark vid Översjön inom Råndalens skifteslag i Hede. De förstörde, enligt brukaren, foder som han under sommaren 1931 satt upp i tolv s.k. golv. Han stämde Mittådalens lappby, vars renar det gällde. Först hade han bara stämt ordningsmannen Per Rickard Fjällgren. Vid fjärde och sista tinget i april 1935, då målet var uppe i Hede tingslags häradsrätt, uppträdde advokaten Gösta Heilborn också som lappbyns ombud, och denne meddelade då rätten, att Fjällgren omkommit i snöskred på Kappruet i Anåfjällen i februari samma år.

Häradsrätten ansåg merparten av höet förstört och dömde den 30 april 1935 lappbymedlemmarna att ersätta höet med 240 kr jämte synekostnad 18 kr. Rätten ansåg nämligen, att samerna inte brukade vara där med sina renar "under sådana förhållanden att det kunde anses ha skett efter gammal sedvana".

Lappbyn överklagade, och Svea hovrätt undanröjde häradsrättens dom den 10 december 1935. Hovrätten ansåg, att slåttermarken låg på "sådan trakt, som lapparna efter gammal sedvana besökt med sina renar". Det gällde utängsslåtter som avsågs i 1928 års renbeteslag. Sedvanerätten gällde vid den tiden på året, och foderägaren hade varit vårdslös som inte skyddat sin gröda.

Renskötaren Martin Nordfjäll skidar den 27 januari 1933 med en flock renar framför sig på skogsmarken till Långå by söder om Ljusnan omkring tre kilometer från landsvägen. Då kommer en gråhund jagande en annan flock renar, som nu springer in i flocken som Nordfjäll driver. Nordfjäll släpper en av sina hundar på den och lyckas ta fast och döda den. Dagen dessförinnan hade

ordningsmannen Fjällgren också sett hunden tillsammans med två stövare jaga ren hela dagen. Fjällgren lyckades skjuta den ena stövaren medan den andra och gråhunden kom undan.

Dagen därpå uppsöks Nordfjäll av ägaren Erik Olsson, som frågar vem som dödat hunden och får veta vad som hänt. Även om hunden jagat ren kunde den inte göra någon skada, menade Olsson. Fjällgren tog med sig samernas syneombud i Långå och skidade med denne över de trakter där hundarna drivit ren. Syneombudet kunde därför intyga att så skett. Man hade f.ö. de närmaste dagarna därefter hittat flera renar, som sprang på tre ben, med det fjärde avbrutet, och som måste avlivas. Så långt Martin Nordfjäll.

Hemmansägaren Erik Olsson dör ett halvår senare, och dödsbodelägarna stämmer Nordfjäll till tinget. Därvid gavs två versioner från deras sida: Den första gick ut på att Olsson farit med häst från sitt hem för att frakta hem några slanor från Skillinghån (del av Ljusnan väster om Långå). Han hade hunden med sig. Sedan han tagit av från landsvägen och in på en biväg hade han i en backsluttning fått se några renar. Hans hund sprang mot djuren och gav till några gläfs, men Olsson ropade honom tillbaka och "var sträng mot honom". Sedan fortsatte han. Han såg inte till hunden mera och trodde den blivit skrämd och sprungit hem.

På hemvägen fick Olsson syn på ett skidspår som korsade vägen på den plats där renarna synts till. Han kom då att tänka på att "någon lapp möjligen kommit till platsen och våldfört sig på hunden". Då hunden inte var hemma, tog han med sig ett par personer och återvände till platsen med skidspåret. Efter att ha följt det några hundra meter fann man den dödade hunden.

Senare uppgav man, att Olsson hört hunddrev och därför gett sig ut för att undersöka att det inte var någon tjuvjakt på gång (han bevakade nämligen jaktmarkerna för Bergvik & Alas räkning). Som vanligt hade han tagit med sig hunden. Den hade inte för vana att löpa ensam i skogen eller driva ren. Hunden hade hela tiden varit i hans närhet eller i grannskapet av landsvägen.

Häradsrätten fann, att hunden ofredat renar strax innan den dödades. Men samerna hade inte haft rätt att beta sina renar på trakten. Därför hade Nordfjäll inte heller rätt att döda hunden utan ställdes till ansvar för det. Även i det här målet föll domen den 30 april 1935.

Svea hovrätt, dit Nordfjäll överklagade, undanröjde häradsrättens dom, efter samordning mellan de bägge målen, den 10 december 1935. Olssons hund hade dödats på trakt, där renar vid tillfället fått föras på bete, ansåg hovrätten. Även om Norfjäll inte förmått styrka, att det förelåg sådana omständigheter, som gav honom laglig rätt att döda hunden, så hade dödsbodelägarna inte heller kunnat påvisa motsatsen.

Enligt den då gällande renbeteslagen från 1928 fick hund som påträffades jagande eller ofredande ren, dödas om det skedde på trakt där renarna vid tillfället fick föras på bete. Hunden fick också dödas, om den påträffades utan tillsyn omedelbart efter det den jagat eller på annat sätt ofredat ren. Om hundens ägare skulle påstå, att hunden dödats utan att sådana omständigheter förelåg, som lagen förutsatte, och den som dödat hunden inte kunde styrka att han varit berättigad till det, skulle han likväl vara fri från ansvar, om inte hundägaren kunde visa sannolika skäl för sitt påstående. Lagen hade på den här punkten skärpts i jämförelse med tidigare lagar, 1886 och 1898, där hund fick dödas bara om den påträf-

fades jagande ren. Enligt 1928 års lag fick det således ske även "omedelbart efter" att den jagat ren.

Högsta Domstolens dom

De parter som förlorade i hovrätten — foderägaren Olof Vestlund i Råndalen i det ena målet och dödsbodelägarna Anna D. Olsson, Jenny Eriksson, Anna Tallberg och Helmer Tallberg i det andra — fick efter s.k. prejudikatdispens domarna prövade av Högsta Domstolen (HD).

I dom den 16 mars 1937 upphävde HD i det första målet (det om skadan på utestående hö) hovrättens dom och fastställde häradsrättens. Det förelåg, enligt HD, således ingen sedvanerätt på den aktuella fastigheten. Det gjorde det däremot i det andra målet (det om den dödade hunden), och HD fastställde därför hovrättens dom.

Att märka är att HD:s dom var enhällig i målet mellan dödsbodelägarna och Martin Nordfjäll, dvs. att samerna hade sedvanerätt på trakten. I målet mellan foderägaren Vestlund och Mittådalens lappby fälldes HD:s dom med tre justitieråd för upphävande (Leijonhufvud, Molin och Ericsson), och två justitieråd (Lind och Ekberg) för fastställande av domen i Svea hovrätt. Det fanns alltså delade meningar i HD:s dom om samernas sedvanerätt på den fastigheten.

Det finns också ett annat förhållande i fråga om de här två domarna som är värt att notera. De fälldes ju samma dag, och de hade i vanlig ordning beretts i Nedre justitierevisionen (HD:s kansli), och förslagen därifrån var för bägge målen ett fastställande av hovrättens dom, enligt vilken den samiska sedvanerätten gällde i bägge fallen. Det måste mot den bakgrunden ha förts en mycket intressant diskussion mellan de fem justitieråden. För det

kunde väl inte vara så enkelt som att "vardera parten" borde få rätt i ett mål?

Målet om höskadan var en tvist mellan foderägaren Olof Vestlund och Mittådalens lappby. Det är därför lite anmärkningsvärt, att också Hede kommunalfullmäktige, Iggesunds bruk (skogsägare) och en stor skara markägare i Hede, som inte var inblandade i målet, ändå gjorde tämligen likartade framställningar till HD för att påverka att målet skulle tas upp. Hede kommunalfullmäktige ville t.ex. enligt sitt beslut den 29 december 1935 veta, om markägarna i Hede "ej äga rätt utan intrång av annan besitta och bruka sin lagfångna egendom". Sannolikt har den omständigheten inverkat, att Vestlunds ombud i underrätterna, förre landsfiskalen i Hede K. E. Byström, samtidigt var kommunalfullmäktiges ordförande. Men Hede kommunalfullmäktige tog ju på det här sättet parti för den ena parten i en tvist, där kommunen själv inte var inblandad.

När sakargumenten tryter

Det finns en omfattande mängd handlingar i de här två målen. Från bägge parter har anförts en rad olika synpunkter och bilagts ett otal vittnesuppgifter från de människor som forskat i frågorna eller minns hur det var och hört äldre berätta. För HD gällde det att bedöma den lagliga hållbarheten i underrätternas domar.

Man kan konstatera, att sameparten i målet mot foderägaren sökte hindra målet från att komma upp i HD genom vissa formalia. Det gällde hur HD:s beslut att bevilja Vestlund prövningstillstånd delgivits lappbyn. Det var inte bra att de på den punkten vilseleddes av sitt ombud. Men hos samernas motpart tangerades i upphets-

ningen ett och annat lågvattensmärke. I en av Vestlunds inlagor heter det, att varje besök med renar på hans mark "har skett med självtagen rätt utan ägarens medgivande". Men så slinter omdömet då det heter, att om det vore sedvana, så skulle "zigenare och tattare kunna prestera avsevärda krav på vårt folk i övrigt".

Det här är som ett eko från 1886 års riksdagsdebatt, då William Farup, patronen på Ljusnedals bruk, skulle åskådliggöra för riksdagen vad den samiska sedvanerätten egentligen var. Som en jämförelse frågade han därför, "hvad Stockholms rike män och husegare månde säga, om man ville advocera [tillåta] samhällets olycksbarn att få vistas i deras öfverflödiga och tidtals obegagnade lägenheter".

Renskador

I augusti 1934 stämmer hemmansägaren Olof Bäck i Vemdalen ordningsmannen Lars Larsson Kråik i Handölsdalen för att dennes renar orsakat skador på hans marker, "dels å vallarna, dels å tallplantor och dels å renmossa, varjämte renarna förstört och nedtrampat gärdesgården". Synemän (Otto Fladvad och Per Bokvist) hade värderat skadorna till 731 kr. Bäck skulle ha frågat Kråik om han vore villig att betala ersättning men hade ingenting hört. Nu ville Bäck, att häradsrätten också skulle förklara att Kråik saknade sedvanerätt på området i fråga.

Lars Larsson Kråik medgav för rätten, att han haft sina renar bl.a. i Vemdalsfjällen vintern 1934. Han hade visserligen blivit tillfrågad om han ville ersätta skadorna, men han kände inte till, att det företagits någon syn, och någon uppgift om ersättningens storlek hade han aldrig fått. Bäck begärde, enligt Kråik, "inget visst belopp utan

frågade endast om jag var villig lämna ersättning". Han skulle nog ha betalat något för skadorna, uppgav han, för att undvika rättegång, men ett så stort belopp som 731 kr skulle han aldrig ha betalt. Några skador på vallarna kan väl inte ha uppkommit av att renarna betat där, menar Kråik, det måste tvärtom ha varit till nytta, eftersom vallarna tillförts gödsel. Han betvivlar också skador på tallplant. Och så hävdar han samernas sedvanerätt på trakten.

Jäviga synemän

Målet togs upp i häradsrätten vid fyra olika tillfällen, den 10 september 1934 samt den 25 februari, 9 september och 16 oktober 1935. Några förhållanden tycker jag är värda att belysa.

Vid tingsförhandlingarna i februari 1935 utväxlades olika argument mellan Bäcks och Kråiks rättegångsbiträden, förre landsfiskalen K. E. Byström respektive advokaten Gösta Heilborn i Östersund.

Det markområde frågan gällde var "ett skifte med en längd av omkr. 5 km från Wemån i nordostlig riktning rakt över Skorvdalsfjället". Skadorna skulle ha uppstått "å slåttermarken vid ån och ett par kilometer därifrån liggande Blästervallens fäbod samt å skogsmarken mellan fjället och ån".

Ombudet Byström hade kallat fem vittnen, däribland länsskogvaktaren Otto Fladvad i Vemdalen och handlanden Per Bokvist i Håberget (samma personer som förrättat syn över skadorna). Men dessa två ansåg advokaten Heilborn jäviga, eftersom de själva var delägare i Vemdalens, Håns och Kvisthåns gemensamma skifteslag och därför skulle ha största intresse av utgången i målet. Det

Bild 1. Lars Larsson Kråik med hustrun Anna ute på rekognocering i "renskogen" någon gång under 1920-talet. Bägge har gevär med sig, om något rovdjur skulle dyka upp. Lars Kråik (1887–1960) hade framgång i sin renskötsel och tillhörde de största renägarna i Jämtland-Härjedalen. Han var ordningsman i Handölsdalens lappby med vinterbetesmarker i Härjedalen. Foto: Nils Thomasson.

kunde ju en annan gång gälla deras marker. Häradsrätten ansåg mot den bakgrunden att Fladvad och Bokvist var jäviga men att de ändå "finge upplysningsvis höras".

Svårt att kartlägga sedvanan

Advokaten Heilborn redovisade några protokoll från olika förhör och samtal som lappfogden hållit med såväl samer som bofast befolkning i Klövsjö och Vemdalen, som skulle styrka samernas sedvanerätt. För tiden före den förvildning av renarna inom dåvarande Åre-Storsjö lappby (senare Mittådalens, Tranris och Handölsdalens lappbyar), som inträffade mot slutet av 1800-talet, hade det enligt lappfogden varit svårt att få några bestämda upp-

gifter utom beträffande nordvästra delen av Vemdalens socken (Vånstöten, Henvålen, Lövsta, Källberget, Gavelåsen, Vemdalskölen och Oxsjön). Det var trakter, där renar sedan långt tillbaka torde ha förts på bete. Under "vildrenstiden" hade inga ordnade flyttningar ägt rum, men sedan en något så när ordnad renskötsel åter kommit i gång från sekelskiftet synes vinterbetning av renar i Klövsjö- och Vemdals- (Skorvdals-) fjällen ha ägt rum. Samer från förutvarande Oviksfjällens (senare Tossåsen och Anariset) och Åre-Storsjö lappbyar hade under olika år betat sina renar där.

Grundläggande för sedvanerätten var enligt lappfogdens uppgift också det förhållandet, att renbetning förekommit under en följd av år. Men att sedan olika samer under olika år nyttjat betet, och vissa år inte alls, kan inte upphäva sedvanerätten. Det kan vara god renskötsel att inte heller ha samma betestrakt varje år utan i stället nyttja olika betestrakter.

Bland de bofasta som lappfogden talat med i mars månad 1933 fanns också änkan Karin Pålsson i Vemdalens kyrkby, född 1857. Hon var född och uppvuxen i Källberget och flyttade först vid 30 års ålder till kyrkbyn. Hon mindes att i hennes uppväxtår "sutto lappar med sina renar i trakten av Henvålen och Vånstöten och att de hade flera kåtor där". Hon hade bl.a. åkt skidor upp till lapparna och träffat dem i kåtorna. Hon mindes också tiden för renarnas förvildning mycket väl, eftersom hennes bror hade fällts för tjuvskytte av ren under den tiden.

Lappfogdarna

Ombudet Byström bestred de utredningar och utlåtanden som angivits av lappfogdarna, "enär dessa otvetydigt

uppträdde som lapparnas talesmän". Enligt Byström "hade de intressen av en utökning av lapparnas rättigheter, då därigenom deras eget verksamhetsområde samtidigt vidgades". Advokat Heilborn svarade, att "lappfogdarna voro väl ägnade att avgiva opartiska omdömen" och påpekade att lappfogdetjänsterna inrättats som "ett medlande organ mellan lapparna och svenskarna". Lappfogden Waldemar Gardham, som också var närvarande, betonade att utredningarna "avgivits å tjänstens vägnar" och att lappfogdarna inte hade något intresse av "att stödja lapparna i obefogade anspråk på sedvanerätt till beten".

Advokat Heilborn motsatte sig inte att skador uppkommit på Bäcks marker, men han kunde inte ge vitsord åt ett syneprotokoll, där syn inte hållits i laga ordning och inte ens med ojäviga förrättningsmän. En opartisk syn skulle i stället företas under den kommande sommaren.

Vid förhandlingen i september 1935 redovisades syneprotokoll från dels av Olof Bäck företagen ny syn, dels syn som företagits på uppdrag av advokaten Heilborn för Kråiks räkning. Den första synen hade företagits av kronojägarna Greger Linde i Hede och Magnus Persson i Hedeviken, och den senare av jägmästaren Sture Sjögren i Östersund.

Samerna förlorar

Vid slutförhandlingarna den 16 oktober 1935 dömde häradsrätten ut ett skadestånd av Lars Larsson Kråik på 423 kr och 20 öre jämte rättegångskostnader för Bäck på 305 kr. Häradsrätten förklarade också, att Kråik saknade sedvanerätt på området.

Häradsrättens dom överklagades inte, och frågan fick därför inte heller prövas i högre instans. Kan möjligen

det förhållandet, att samma domstol, Hede tingslags häradsrätt, tidigare under året (den 30 april 1935) på samma sätt underkänt den samiska sedvanerätten i såväl det s.k. Råndalsmålet (foderskadorna) som Långåmålet (den dödade hunden), ha avskräckt Kråik och Heilborn från ett överklagande. Hur skulle de ha handlat, om de vetat, att Svea hovrätt bara ett par månader senare (den 10 december 1935) skulle upphäva häradsrättens två domar från den 30 april?

Försök att hindra vinterbete

Att det fanns delade meningar i Härjedalen om den samiska sedvanerätten och vad den innebar visar också en skrivelse i oktober 1931 från Nils Höglund m.fl. sockenmän i Vemdalen till länsstyrelsen i Jämtlands län, där de framhöll att olaga renbetning utövades i socknen och där de begärde, att länsstyrelsen skulle förhindra lapparna att beta sina renar där. I samma riktning kom senare kommunalstämman i Vemdalens kommun att uttala sig vid extra sammanträde den 22 januari 1933. Länsstyrelsen fick upplysa sockenmännen om att det inte tillkom länsstyrelsen utan domstol att avgöra om det förekom brott mot renbeteslagens bestämmelser om renbetning utanför renbetesfjällen och att endast målsägare hade rätt att åtala sådana överträdelser.

Hede pastorat begär vräkningsdom

Sonfjällsområdet i Härjedalen har varit och är ett sådant område, där motsatta uppfattningar om samernas rätt att bruka vinterbetesmarker för renarna, gjort och gör sig starkast gällande.

Bild 2. Renar vid Sonfjället omkring 1930.

När frågan om Sonfjällets nationalpark föredrogs i konselj den 17 mars 1909, framgår det av statsrådsprotokollet att domänstyrelsen föreslagit att den Kronan tillhöriga delen av Sonfjället skulle avskiljas som naturskyddsområde — vilket fjäll, heter det, "hittills icke torde ha varit besökt af renar". I yttrande över förslaget om Sonfjället anför emellertid länsstyrelsen i Jämtlands län att "utredningen härom vore för knapphändig". Den vill ha en "undersökning om Sonfjällets lämplighet till nationalpark, innan nådigt beslut i ärendet fattades". Kungl. Maj:t gick inte länsstyrelsen till mötes utan avgav samma dag proposition 125 till 1909 års riksdag.

Länsstyrelsen föreslog i skrivelse till regeringen den 22 september 1986 en utvidgning av Sonfjällets nationalpark. Men den väljer klokt sina ord. Den anför, "att det är tveksamt om samerna har sedvanerätt på Sonfjället", men upplyser samtidigt att Sonfjället "numera nyttjas för renbete under vinterhalvåret". Den försiktighet länsstyrelsen iakttar i ordvalet sker naturligtvis mot bakgrund av den komplicerade fråga sedvanerätten utgör i Sonfjällsområdet.

Foto: Nils Thomasson, Jämtlands läns museum.

Bild 3. Nils Nilsson Schain (1873–1937).

Schain var en tid ordningsman i Mittådalens lappby. I Mittådalen kombinerade han sin renskötsel med ett mycket förenklat jordbruk (häst och ett par kor). Han hade också ett enkelt men mycket uppskattat gästgiveri.

Man hade liksom vant sig vid att alltid kunna räkna med hans person, såväl när det gällde affärslivets angelägenheter som förhållandena i renskogen, skrev Torkel Tomasson i Samefolkets egen tidning vid hans död. "Det är icke för mycket sagt, att han i kulturellt hänseende gjort en viktig insats i sin bygds ekonomiska liv samtidigt som han hedrat det samiska namnet".

Foto: Nils Thomasson.

I några av de tidigaste lappfogdeberättelserna finns vinterflyttningar mer eller mindre utförligt angivna. 1896 uppges t.ex. Åre-Storsjö lappby ha haft renar nere i skogarna i Idre socken samt över hela västra delen av Linsells socken fram till Sonfjället. Enligt årsprotokollen för Mittådalens lappby har en grupp använt Sonfjället eller trakterna kring Sonfjället vintrarna 1916/17, 1929/30 och 1932/33.

Av lappbyprotokollen i övrigt framgår, att grupper inom Handölsdalens och Tranris lappbyar betat sina renar i Sonfjällsområdet 1927/28, 1948/49 och 1954/55.

Lappfogden Abraham Staaff som för 1919 års statliga lappkommitté gjorde bl.a. omfattande intervjuer med gamla samer om deras vinterflyttningar, angav i en sammanfattande översikt också "möjligen Sonfjället" som samiskt sedvaneland.

I en senare undersökning från 1950-talet av förre landskamreren Elof Huss (utförd efter särskilt regeringsuppdrag) uppgav flera sagesmän, att de nyttjat områdena vid Sonfjället, bl.a. ordningsmännen Lars Larsson Kråik (f. 1875) och Anders Jonasson Renskylt (f. 1897) samt renskötarhustrun Brita Mårtensson, f. Fjällsten 1871.

Nils Nilsson Schain från Mittådalens lappby hade under 1930-talet uppfört en liten monteringsbar stuga nere på vinterlandet vid Sonfjället på mark som tillhörde Hede kyrkoherdeboställe. Vid flera tillfällen hade Schain anmodats av pastoratet att flytta bort byggnaden men inte gjort det. Pastoratet klagade hos länsstyrelsen och begärde att Schain skulle tvingas ta bort byggnaden. Pastoratet begärde s.k. vräkningsdom efter kyrkostämmobeslut den 17 februari 1935.

Schain bekräftade för länsstyrelsen att han fått både skrivelse och telefonsamtal om saken. Pastor i Hede,

Sigurd Svennerstam, hade per telefon begärt löfte av honom att riva stugan, men Schain hade vägrat, eftersom sedvanerätten enligt hans mening gällde där. Han åberopade ett par gamla sagesmän som stöd för sin uppfattning.

Tomas Larsson i Dalsvallen i Linsell (83 år) hade berättat, att Lars Holm med flera lappar haft kåtor i dels Gäldåsen, dels Lill-Råndalen, samt att kåtorna i Lill-Råndalen, enligt vad han hört av äldre personer, hade varit bebodda av lappar redan på 1820-talet.

Karin Renander från Mittådalen (75 år) hade berättat, att Stor-Anders Nilsson från Mittådalen uppehållit sig i Sonfjället på vintrarna, och likaså hans måg Jon Andersson, samt att Lång-Anders Tomasson från Ljungrisfjällen även varit i Sonfjället. Dessa två lappar hade på söndagsmorgnarna brukat köra med renar till Hede kyrka.

Om stugan uppgav Schain, att han först försökt få hyra någon fäbodstuga från någon av de mindre markägarna, men att de inte vågat hyra ut något av rädsla för de andra. Han hade då talat med revirförvaltaren, jägmästare Wendt i Ljusnedal, som förklarade att han nog kunde bygga men han fick göra det på egen risk. Wendt kunde inte garantera, att stugan skulle få stå kvar.

Pastoratsstämman i Hede bemötte den 9 juni 1935 Schains uppgifter. Den bestred sedvanerätt och ansåg uppgifterna vilseledande. Lill-Råndalen får inte förväxlas eller sättas i samband med Sonfjället, heter det, "och ännu mindre med Hede kyrkoherdeboställes skog". Tomas Larsson var inte tillförlitlig, eftersom han var född i Norge och först vid mogen ålder flyttat till Sverige. Stämman tyckte också, att Schains sätt att ta kontakt med jägmästare Wendt tydde på osäkerhet om rättigheten att bygga. Svennerstam har vid det här tillfället ersatts av Fritz Karlén som kyrkoherde i Hede.

Bild 4. Karin Renander i rengärdet i Mittådalen 1917. Hon var född 1859 och var dotter till Olof Andersson Renander, f. 1827, och dennes hustru Eva Lisa Olofsdotter.

Karin Renander var en av dem som kände till att samer hade vinterbetat sina renar i Sonfjällsområdet.

Foto: Nils Thomasson.

Gammal kåtaplats

I ett yttrande till länsstyrelsen uppger lappfogde Gardham, att han i juni 1936 träffat den omnämnde Tomas Larsson, som uppgivit en trakt i Lill-Råndans dalgång, där han hört att lappar tidigare bott. I sällskap med ordningsmannen i Mittådalen, Anders J. Renskylt, lappmannen Anders Emanuel Andersson samt kronoarren-

datorn Östling i Brännvallen hade Gardham genomsökt den uppgivna platsen. De hade funnit tydliga märken efter en lapsk bostad, såsom en ring av stenar kring eldstaden, konturer på marken efter en kåtas eller ett tälts ytterkanter samt aska, bränd jord och brända stenar i eldstadens botten. Platsen låg högt och torrt samt intill en kallkälla, "vald alldeles som lapparna brukade utse kåtaplatser". Avståndet till Sonfjället uppgavs till 10–12 km. De bedömde, att kåtaplatsen sannolikt varit bebodd för omkring 50 år sedan, eftersom den nu var täckt av hög renlav, och sådan lav i allmänhet behöver 20 år för att växa till 3 cm höjd.

Lill-Råndans dalgång och Sonfjällstrakten kan i renbeteshänseende mycket väl sättas i samband med varandra, menar Gardham. En ren rör sig på mindre än en timme över mellanliggande terräng, och huruvida renar kan beta lugnt på ett begränsat område eller överfara stora vidder är beroende på betets beskaffenhet.

Lappfogde Gardham erinrar också om en uppgift i Gustaf von Dübens arbete Om Lappland och lapparne (1873), där von Düben citerar en uppgift från dr. C. P. Åström, att "Vester-Lapparne" (4 familjer på Grönfjället) gå "mindre ofta, blott under svåra vintrar ned till Sonfjället". (Åström var läkare i Sveg.)

Schain har enligt lappfogden också handlat rätt, när han frågat Wendt om uppförandet av stugan. Enligt renbeteslagen må nämligen utom renbetesfjällen icke uppföras kåta eller bod annat än efter anvisning av jordägaren eller brukaren. Stugan stod c:a 10 km öster om den gamla lapska boplatsen, vid kanten av en myr och invid en bäck. Odlad mark fanns varken där stugan stod eller i dess närhet, och närmaste bebyggda plats var Kölvallens fäbodar, c:a 2–3 km från stugan. Den uppfördes vintern

1930, och lappfogden hade själv övernattat i den i samband med renräkning.

Länsstyrelsens beslut

Länsstyrelsen avvisade framställningen från Hede pastoratsstämma om vräkning av Nils Nilsson Schain i beslut den 26 augusti 1936. Länsstyrelsen ansåg stugan jämförlig med byggnad enligt 41 §, 3 st. renbeteslagen med hänsyn till dess ändamål.

Hede pastoratsstämma överklagade länsstyrelsens utslag och hävdade hos Svea hovrätt, att sedvanerätt saknades på pastoratets mark och att renbeteslagen därför inte var tillämpbar. I överklagandet yrkades, att länsstyrelsens utslag skulle hävas och "lappkåtans avhysning bifallas". Men hovrätten fastställde länsstyrelsens beslut, vilket innebar att den bedömde sedvanerätt föreligga på platsen ifråga.

Svea hovrätts utslag är daterat den 19 december 1936. Ovetande om datum för utslag har lappfogde Gardham dagen före daterat ett brev till Nils Nilsson Schain, där han för Schain förklarar, att denne är "oförhindrad att fortsätta med att bruka stugan och beta renarna i Sonfjället till dess ett utslag föreligger som visar att sedvanerätt icke föreligger beträffande Sonfjällstrakterna". Men saken är ännu inte avgjord i och med länsstyrelsens utslag, påminner han, och vi måste först invänta vad hovrätten säger. Och dagen efter fanns således hovrättens ställningstagande till samernas förmån.

Anmärkningar

Med *kulturkampen i Härjedalen* avses närmast de motsättningar och stridigheter som förekom mellan brukspatronen William Farup på Ljusnedals bruk och samerna i västra Härjedalen under 1880-talet och åren närmast kring 1890.

Uttrycket *kulturkamp* myntades av författaren Gustaf af Geijerstam genom hans synsätt på å ena sidan "en nomadstam, hvilken anser sig ha och i sjelfva verket också har rätt till fjellen och dess omgränsande trakter" och å andra sidan "en bofast befolkning, som sida vid sida med lapparne under de mest ogynnsamma förhållanden kämpa för att aftvinga den hårda naturen ett njuggt underhåll och samtidigt bryta bygd inom den förut ouppodlade vildmarken".

Orden *lappar* och *lappby* har närmast genomgående använts, eftersom de tillhör 1930-talets terminologi.

Lappby har i 1971 års rennäringslag utbytts mot benämningen *sameby*, liksom *lappar* i senare författningstext ersatts med *samer*. Nämnden för svensk språkvård har 1965 rekommenderat, att orden *same, samisk, samiska* skall användas som normalord i alla sammanhang. Dessutom är *same* det egna samiska ordet.

Vid tvist om ersättningsanspråk för skador förorsakade av renar krävdes enligt 1928 års renbeteslag syn och värdering av skadorna av en *god man* från vardera parten. Enligt 31 § renbeteslagen skulle lappbyn för en treårsperiod utse erforderligt antal gode män "bland den bofasta befolkningen eller bland lappar som icke driva renskötsel" att delta i sådan syn och värdering. Förteckning över de av lappbyarna utsedda gode männen infördes fr.o.m. 1900 i länsstyrelsens kungörelser.

MATS MOGREN

Ängersjö — Faxeholms antipod

> Swärige är itt sådana land som med Mosar bergh och skoghar så befestat är, at almoghen icke lenge kan med twång och macht vnderkuufuas, Ty the haffua stoor tilfelle at settia sig vp emoot theras herra.
>
> *Olaus Petri*

Ängersjö är en Hälsingesocken! När Ture Bengtsson Bielke år 1406 erkände emottagandet av förläningen Faxeholms län, dvs. Hälsingland, eller, som det står i dokumentet, "swo megit aff Helsingæland som jac nw j myn weræ hafwer", av kung Erik (SDns 792 or.), så framhölls det uttryckligen att dit även räknades Hogdals socken, till vilken Ängersjö då hörde. Visserligen omnämns Hogdal på ett sätt som gör att man kan misstänka att det tidigare kan ha rått en viss tveksamhet om vart socknen skulle räknas, men i dokumentet är formuleringen så explicit, att det inte råder någon tvekan om att den nu skulle komma att förvaltas från Faxeholm, och till Hälsingland skulle den komma att räknas ända fram till 1864.

Möjligen är detta på något sätt kopplat till de stridigheter om riksgränsens dragning som är kända även från denna tid. En gränssyn skall ha ägt rum 1413, vid vil-

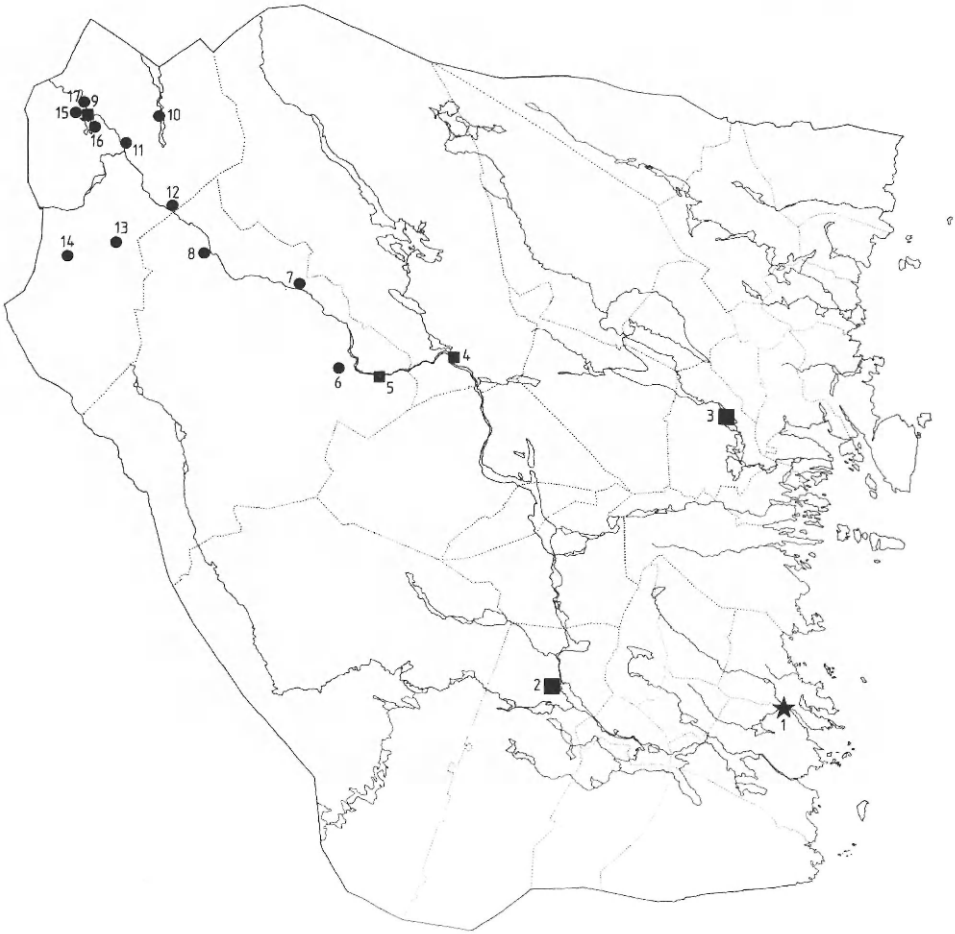

Bild 1. Karta över Hälsingland med senmedeltida sockenindelning. På kartan har ett antal platser som nämns i texten markerats: 1. Faxeholm, 2. Bollnäs kyrka och prostsäte, 3. Forsa kyrka och prostsäte, 4. Ljusdals kyrka, 5. Färila kyrka, 6. Veckebo, 7. Kasteln, 8. Kårböle kapell, 9. Hogdals kyrka, 10. Fåssjö, 11. Flor, 12. Huskölen, 13. Vänsjö, 14. Ängersjö, 15. Västansjö, 16. Östansjö, 17. Ed.

ken svensksidan hävdade en gränsdragning ca 8 km inne i Överhogdal (Hellbom 1990, s. 107 ff.).

Bebyggelsens omfattning vid 1400-talets början i Hälsingland är inte känd i detalj. Någon analys av den medeltida bebyggelseutvecklingen liknande den som jag genomfört för ett antal socknar i mellersta Dalarna (Mogren & Svensson 1988, s. 48 ff. och Bil. 1), låter sig knappast utföras, därtill är det medeltida diplommaterialet alltför litet vad gäller landskapet som helhet. För att vara en perifer socken med relativt begränsad bebyggelse har dock just Hogdal ett märkvärdigt stort antal skriftliga belägg från 1400-talet (se t.ex. Brink 1990, s. 348). Sannolikt beror detta på Hogdals roll som gränsland.

En någorlunda klar bild av bebyggelsens omfattning (eller åtminstone omfattningen av den bebyggelse som ansågs värd att taxera), får vi först i och med 1542 års jordebok (Skatteboken). Faran med att extrapolera bakåt är uppenbar. Visserligen tycks såväl digerdöden (Brink 1988) som den s.k. senmedeltida agrarkrisen (Brink 1991) ha drabbat Hälsingland ganska marginellt, men det närbelägna Hackås i Jämtland drabbades svårt, ca 1/3 av bosättningarna lades öde (Salvesen 1979, s. 154). Vidare har vi ett stort mörkertal i den starka bebyggelseexpansion, som vi känner inom Ljusnans flodområde alltsedan de sista förkristna århundradena. Trots medvetenheten om farorna är jordeboken det bästa vi har och vi tvingas använda oss av den.

Inom det gamla Hogdal upptar den sex bebyggelseenheter: Fåssjö, Kyrkbyn, Västansjö och Östansjö, samt i nuvarande Ängersjö socken Vänsjö och Ängersjö. Förutom dessa sex taxerade enheter tycks åtminstone tre andra ha existerat av 1400-talsdokument att döma: Flor och Ed, båda i nuvarande Ytterhogdal (SDns 1, nr 594, 595;

RAp 5/6 1493), samt Rossäng (15/5 1482, DN XVI), troligen också i Ytterhogdal.

Tillgängligheten

Det är ca 7 mil landsväg att avverka mellan Färila kyrka och Ängersjö by. Det är nästan lika långt som mellan Färila och Bollnäs, där prosten satt, men medan sträckan Färila–Bollnäs gick genom en relativt tät odlingsbygd längs Ljusnan, utgjordes bebyggelsen mellan Ängersjö och byn Veckebo vid Korskrogen i Färila (den västligaste av jordebokens bebyggelseenheter) av föga mer än pilgrimskapellet i Kårböle och någon enstaka bosättning därtill.

Detta är av den största betydelse ur ett kontrollperspektiv, eller låt oss kalla det ett Faxeholmsperspektiv. I kampen om räntan är en av de viktigaste faktorerna vad vi skulle kunna kalla accessibiliteten eller tillgängligheten.

I den feodala ekvationen är två storheter bekanta, åtminstone som ett antagande: samhällselitens önskan att tillägna sig så stor del av produktionsöverskottet som möjligt och de ofrälses önskan att behålla så mycket av samma överskott som möjligt.

Att lösa den feodala ekvationen, dvs. att kontrollera stadgornas normativa utsagor mot verklighetens faktiska uttag av feodal ränta, kräver att vi kan beräkna ekvationens rötter. Dessa är av flera slag, men de viktigaste torde vara maktens teknologi och det fysiska landskapet, samt allmogens organisationsförmåga och uppfinningsrikedom. Att jag väljer ordet uppfinningsrikedom och inte t.ex. motståndskamp bottnar i min tro att det tysta, sega, småskaliga och "passiva" motståndet har spelat en större roll i begränsandet av elitens maktsfär än det regel-

rätta upproret. Upproren fanns där alltid som en möjlighet och de följde alltid en fast praxis (Wurtz-Sørensen 1985), men torde aldrig ha utgjort något primärt alternativ; boskapen och grödan krävde ju sitt, liksom omsorgen om hem och familj. Det tysta motståndet kunde dock pågå oavbrutet och det krävde ofta en uppfinningsrikedom, som gav upphov till ett specifikt motståndets landskap, liksom en särskild motståndets teknologi.

Man kan här anföra mentalitetshistoriska aspekter, "sega strukturer" etc., vilka kan grumla likaväl som skärpa bilden, men att försöka hävda ett slags samhälleligt kontrakt eller consensus, där allmogen försörjer dem som "försvarar" dem och ber för dem, som ibland har gjorts, är helt fel. Feodalsamhället, vilken grad av fulländning det än kan ha uppnått, har aldrig varit ett kontrakt, alltså en "ekonomisk" relation, inte heller en fast, oföränderlig struktur. I själva verket erbjöd det, vilket bl.a. Rodney Hilton hävdat, stora möjligheter att på lokalplanet sätta gränser för samhällselitens exploatering (Hilton 1990 [1984], s. 5).

Maktens teknologi

I maktens teknologi innefattar jag naturligtvis borgar och andra fasta stödjepunkter, i det här fallet Faxeholm och prostsätet i Bollnäs. Möjligen har även något slags stödjepunkt funnits i Norrbo, även om medeltida konkreta lämningar saknas. Förekomsten av en medeltida befästning på platsen för Kårböle skans, så som Lundh och Berthelsson föreslagit (Lundh 1932, s. 10; Berthelsson 1944, s. 46), tillåter jag mig att ifrågasätta. Det föreligger inga egentliga bevis för att en sådan anläggning skulle ha existerat och dessutom skulle ett sådant fäste ha fått

Bild 2. Beridet fogdefölje såsom Olaus Magnus har skildrat det.

enorma försörjningsproblem. Vad som ligger bakom ortnamnet *Kasteln* i Färila (Hallström 1930, s. 103; Berthelsson 1942, s. 50) är väl också osäkert.

I maktens teknologi innefattas även knektar och hästar, deras antal, samt kvaliteten på såväl dessa som deras utrustning. Där ingår även kommunikationsledernas kvalitet, lagar och stadgor samt de kamerala instrumenten.

Hästen är ett maktmedel (se t.ex. Myrdal 1986) och att studera hästutrustning kan vara ett sätt att få ett grepp om de relativa styrkeförhållandena i samhället. Att beräkna antalet knektar och hästar på Faxeholm är svårt, i det närmaste ogörligt. Hästutrustning av olika slag hör till de vanligare fyndkategorierna i materialet från borgen, men med tanke på att vi nu har undersökt ca 260 m^2 av de ca 8 000 m^2 som ryms inom den yttre vallen (Mogren & Syse 1986, Mogren & Syse 1988 och Mogren 1989*b*), kan knappast några representativa beräkningar göras.

Man kan dock göra vissa analogislutledningar från dokumentariska uppgifter rörande andra anläggningar från samma tid. Janken Myrdal, som har studerat räkenskaper från Stegeborg på 1480-talet, meddelar att man där höll en normalbesättning om 20–30 ridhästar (Myrdal 1991).

Vad gäller hästarnas storlek, så borde denna kunna beräknas någorlunda nöjaktigt med hjälp av hästskornas storlek. Denna typ av beräkningar är inte helt enkla eftersom det mellan olika hästraser inte finns någon direkt korrelation mellan hovstorlek, vikt och mankhöjd, men det är väsentligt att arbeta fram en dylik metod eftersom osteologiskt hästmaterial inte är någonting som man kan vänta sig att finna i tillräcklig mängd.

Ännu har vi inte påträffat hästskor på Faxeholm som kan antas ha suttit på större hästar än den normala medeltida allmogehästen (se försök till storleksberäkningar hos Lepiksaar 1975, s. 306), och sådana har inte kunnat bära tungt pansrade ryttare.

Stor betydelse för kontrollen av utmarken måste tillmätas de kamerala instrument (eller omvänt: bristen på effektiva sådana) som samhällseliten förfogade över. Det var avgörande att de stora skogarna förblev allmänningsskogar; så snart som de blev rågångna och uppdelade på enskilda gårdar, kunde de också köpas och säljas.

I Finland var de s.k. erämarkerna eller mansskogarna, vilka kunde ligga 20–30 mil från gården, rågångna och vi möter också redan i de medeltida dokumenten exempel på att frälset lyckats tillägna sig sådana. Fogden för övre Satakunta, Bengt Lydekesson Diäkn, hade samlat på sig inte mindre än 14 mansskogar enligt en längd som nedtecknats 1440. Så snart utmarken blivit rågången så kunde den också bättre kontrolleras och beskat-

tas. Således var enheten *ekorrland* grund för den äldsta kända beskattningen i Savolax (Luukko 1959).

Enligt den walesiske geografen Robert A. Dodgshon finns det ett specifikt feodalt landskap; feodalismens essens är, enligt honom, att de sociala relationerna får en spatial strukturering (Dodgshon 1987, s. 186). För allmogen var det feodala landskapet ett begränsat, kringskuret landskap, en värld vars möjligheter begränsades av jordtaxeringen (a.a., s. 192). Solskiftet och marklandet har ansetts representera ett relativt långt utvecklat feodalt landskap.[1]

Man torde kunna säga att en förutsättning för det feodala landskapets framväxt är att landskapet ges någon form av nodalitet. En sådan fick vi i vårt land i och med sockenbildningen, men det var knappast tillräckligt; det skulle behövas tillräckligt effektiva kamerala instrument.

Någon egentlig kunskap om dessa instruments kvalitet under Faxeholmstiden har vi inte. Eriks av Pommern jordebok verkar vara ett ganska trubbigt instrument, snarare ett finansöverslag än en taxeringslängd. Vidare anses ju landet norr om Gästrikland och sydöstra Dalarna ha legat utanför det marklandsindelade området, men det är intressant att notera att Ingvar Jonsson, som väl är den som mest ingående arbetat med jordskatt i Norrland, anser att det i Hälsingland har funnits en markindelning efter liknande normer (Jonsson 1971, s. 31 ff.).

Landskapets betydelse

Vad gäller det fysiska landskapet, så ser jag själva skogen som en självständig faktor i spelet. Låt oss anta att de nio till namnet kända bebyggelseenheterna i gamla Hogdals socken speglar den reella bebyggelsebilden re-

dan på Ture Bengtssons tid. Kände man överhuvudtaget till dessa hogdalsbors existens nere på Faxeholm? Det kan vi nog förmoda att man gjorde, kanske inte som individer, men sannolikt som bymenigheter och alldeles säkert som sockenmenighet. Kände man till att det bodde folk i Ängersjö och Vänsjö? Ja, det finner jag också vara troligt. Kände man till vad ängersjöborna hade för sig där inne i skogen? Det håller jag för mindre troligt. Varför?

Svaret är naturligtvis att skogen stod moltyst och grön, som Povel Ramel skaldade, och dessutom bitvis tät och ganska svårgenomträngig, samt att där fanns uppenbara brister i maktens teknologi vid denna tid, vilket begränsade accessibiliteten.

Jag finner det mycket intressant att Eli Heckscher, när han i sin Svenskt arbete och liv med eftertryck hävdar att Sverige aldrig blev feodalt under medeltiden, grundar detta på två avgörande faktorer: dels vintervägarna, dels de långa kustlinjerna, eftersom ingendera gick att spärra effektivt (Heckscher 1941, s. 51). Jag vill hävda att det var precis tvärtom: Sverige var i alla väsentligheter feodalt eller feodalliknande just p.g.a. dessa kommunikationsmöjligheter. Om samhällseliten i något avseende inte till fullo lyckades genomföra ett fullfjädrat feodalsamhälle, så berodde det på de mossar, berg och skogar, som Olaus Petri nämner. Det är nämligen inte den beskattade allmogen som i första hand behöver de goda, öppna och snabba kommunikationerna, det är den beskattande samhällseliten.[2] Man kan i sammanhanget lägga märke till att t.ex. 1403 års gärdesskatt, som infördes för borgarnas underhåll, skulle erläggas i en dubbelt så stor kvantitet på vintern som på sommaren, därför att vintervägarna underlättade transporterna (Dovring 1951, s. 52).

Eliten kan förutsättas ha varit glasklart medveten om detta. I sammanhanget blir legender om speciellt anlagda ridvägar, med kavelbroar över myrlandet, som t.ex. den om "Jösse Erikssons kurirväg" (Törnros 1984, s. 34), särskilt intressanta. Ett tidsfästande av våra kända kavelbroar i skogslandet är inte bara högst önskvärt utan även fullt möjligt med dendrokronologins hjälp.

Mala och röta

Landskapets socio-ekonomiska betydelse kan illustreras med hjälp av ett studium av de monopolrättigheter (s.k. *banalités*), som frälset förbehöll sig, t.ex. kvarntvång. Kvarnen invid Borganäs kan anses vara signifikativ (Mogren & Svensson 1988, s. 70). Det är inte osannolikt att även Faxeholm haft en tullkvarn.[3]

Kvarnmonopolet fungerade dock bara inom den feodala aktionsradien. Sedan åtminstone mitten av 1400-talet, möjligen även tidigare, strävade frälset att begränsa allmogens kvarnar. Man tolkade bestämmelserna i landskaps- och landslagarna om att kvarnar inte fick uppföras om de var till förfång för redan existerande, som att de avsåg inkomsterna och inte vattenförsörjningen. Medelst dokumentfalsifiering försökte man hävda denna rätt. Det s.k. Helgeandsholms beslut, ett klumpigt falsarium från 1587, som t.o.m. samtida frälsemän rynkade på näsan åt (Holmbäck 1914, s. 16), hade en föregångare i den s.k. Växsjö stadga, troligen tillkommen under 1400-talets andra hälft.

Så tidigt som i Kalmare recess 1474 tycks man dock ha fått igenom några av sina krav utan att behöva falsifiera (a.a., s. 7 ff.). 1580 togs steget fullt ut. Då förbjöds alla ofrälse att mala någon annanstans än i Kronans tull-

kvarnar eller i särskilda privilegierade kvarnar (Sundin 1987, s. 91). Att motståndet fortsatte där så var möjligt, bevisas av att den kvarnkommission som hölls i Gästrikland och Hälsingland 1702 bl.a. ägnade sig åt att riva en del skvaltor, belägna i strömmar som betecknades som regala (Holmbäck 1914, s. 162). Där fanns alltså områden som inte låg inom den feodala aktionsradien ens mot slutet av den feodala epoken.

I 1542 års jordebok för Hälsingland nämns en mängd kvarnar, men de har en egendomlig geografisk fördelning: så gott som samtliga finns inom Söderala, Mo, Rengsjö, Hanebo, Segersta, Bollnäs, Alfta och Arbrå. Järvsö tycks ha haft tre stycken skattlagda kvarnar. Inom hela Sunded och Nordanstig nämns kvarnar (ett obestämt antal) endast i Hälsingtuna (Skatteboken).

Frågan är vilken nytta man har av dessa uppgifter. Behovet av att mala har naturligtvis varit stort överallt där det har bott folk som odlat spannmål. Beror skillnaderna på den enskilde taxeringstjänstemannen? Kan vi tänka oss olikartade teknologiska förutsättningar? Eller är det ett uttryck för den feodala aktionsradien? Finns andra orsaker? Beror avsaknaden på kvarnuppgifter för Norrala på att den socknen hade landskapets enda frälsesköll? Det går knappast att få några pålitliga svar i dagsläget. Ett är dock att betrakta som säkert: folket i Ängersjö och Ytterhogdal, liksom möjligen också färila- och ljusdalsborna, har kunnat mala sin säd utan inblandning från fogdarna.

Det är skvaltkvarnen som har givits huvudrollen inom denna motståndets teknologi ute i skogarna (Sundin 1987, s. 90 ff.). Skvaltorna anlades ofta i bäckar långt ute i skogen, oberoende av om det fanns lämpliga kvarnställen nära gården eller inte. I skydd av skogen kunde

man mala sin mäld utan att betraktas av granskande fogdeögon.

Vilka roller de olika kvarntyperna, hjulkvarnen (den "feodala" kvarnen), skvaltan och handkvarnen, egentligen har spelat i vårt undersökningsområde under 1400-talet är dock ovisst. Handkvarnarnas betydelse får absolut inte underskattas. De är väl kända i urbant material och som s.k. belägringskvarnar i flera olika borgmaterial (Cederlund 1956, sp. 538), men har också kommit att bli mycket explicita symboler för motståndet (Sundin 1987, s. 91).

Ett annat exempel på landskapets betydelse för samhällselitens möjligheter att tillägna sig delar av det ekonomiska överskottet kan anföras från norra England, och gäller något som har varit av den största betydelse även för Hälsingland, nämligen linberedning.

Mary C. Higham har visat hur man i Lancashire under 1100- och 1200-talet konstruerade speciella rötningsdammar med tillhörande kanalsystem på frälsegodsen (Higham 1989). Dessa medförde stora investeringskostnader och kan också ses som delar i en storskalig entreprenörsverksamhet i den engelska textilindustrins uppbyggnadsskede. I ett landskap där lämpliga, naturliga, stillastående vattensamlingar inte är så vanliga får man låta konstruera dem och på så vis hamnar kontrollen över textilproduktionen i händerna på frälset.

I Hälsingland skulle en sådan kontroll aldrig ha kunnat upprättas. I ett landskap med sådana outtömliga naturliga möjligheter till linsänken som detta, har aldrig några avancerade och dyra dammanläggningar behövt byggas. Har man inte haft någon lämpligt placerad sjö eller mosse, så har man grävt en grop (Haglund 1985, s. 20 ff.). (Linsänken i olika former är f.ö. en fornläm-

ningstyp som så vitt jag förstår ännu inte har beaktats nämnvärt.)

Man har alltså inte kunnat ta ifrån producenterna kontrollen över produktionen tack vare landskapets karaktär. Istället har man tidigt börjat tillägna sig denna rikedom genom att skatter, böter och avgifter skulle betalas i lärft i Hälsingland (HL Kb VII). Den tidiga medeltidens främsta feodala aktör i Hälsingland, kyrkan, har redan vid 1100-talets slut kunnat tillägna sig ett produktionsöverskott från linodlingen (Melander 1985*b*, s. 12).

Jakt och järn

Att ett slags feodal aktionsradie sannolikt varit en realitet antyds även av järnframställningsplatsernas och fångstgroparnas korologi, t.ex. av de kartor över dessa fornlämningskategorier, som Eva Svensson presenterat utifrån fornminnesinventeringens resultat i Värmland (Svensson 1991).

Bestämmelserna om jaktregale i Magnus Erikssons landslag (MEL Bb 18) gör undantag för Dalsland, Värmland, Dalarna, de norrländska landskapen och Finland. Detta kan lika gärna ses som ett erkännande av feodalmaktens oförmåga att hävda regale, som en vilja att tillförsäkra skogsborna en utkomstmöjlighet; vilket man väljer beror på samhällssyn. För Hälsinglands del var nog undantaget likväl ett slag i luften, eftersom landslagens första edition sannolikt aldrig kom att användas här. Man använde sig av Hälsingelagen ända tills det blev dags för Kristoffers landslag (MEL, Holmbäcks inledning, s. LXI f.).

Dock tycks det ha funnits en stark tendens mot medeltidens slut att vilja förbjuda allmogens högviltsjakt. Att

man har bedrivit jakt från såväl kronans som det andliga och världsliga frälsets borgar är uppenbart (Sten 1989, s. 55 f.). Märkligt nog så finns emellertid mycket litet älgmaterial från det välundersökta Borganäs (Sten 1988, s. 155). Den enda slutsats som kan dras i dagsläget är att så gott som allt återstår att göra vad gäller borgarnas och fångstgroparnas inbördes korologi. Vi kan bara uppställa hypoteser och hoppas att nu pågående analyser av benmaterial från t.ex. Faxeholm skall ge några antydningar.

Ett tydligare och för närvarande användbarare material utgörs av de medeltida järnframställningsplatserna. Analysen av järnframställningsplatsernas korologiska förhållande till elitstrukturerna och dessas hypotetiska aktionsradie försvåras dock i Värmland av närheten till Värmlandsbergs bergslag som sannolikt producerat masugnsjärn sedan åtminstone 1300-talets slut (Björkenstam 1990, s. 12). Ensamt kan dock knappast detta faktum förklara att — medan Vänernkusten framstår som ett av Sveriges myrmalmsrikaste områden (Arrhenius 1967) — de allra flesta järnframställningsplatserna, varav många av senmedeltida typ, återfinns i landskapets nordligaste socknar (Svensson, a.a.).

Vad gäller Hälsingland är bilden ännu mer svåravläsbar, beroende på det olycksaliga faktum att landskapet E4-reviderades endast partiellt — till knappt 40 % — vid fornminnesinventeringen 1982–1983 (Jönsson 1985), medan den återstående delen blev E2-reviderad, innefattande s.k. selektiv terränggranskning, under åren 1983–1989 (Rydén 1989).

Utbredningen av de kända järnframställningsplatserna i landskapet följer Ljusnans och nedre Voxnans dalgångar, samt sjöarna Marmen och Bergviken. Dateringar-

na ligger nästan uteslutande i vendeltid och vikingatid (Jensen 1985, Karlsson 1985, Melander 1985*a*).[4] Det har framhållits tidigare att dateringsunderlaget är mycket magert (Forenius 1989, s. 53), men det torde ändå ge en indikation. Otvivelaktigt har vi här en avgörande faktor i den starka bebyggelseexpansionen inom Ljusnans flodområde från och med denna tid. Korologiskt och kronologiskt kan dessa järnframställningsplatser jämföras med de strandbundna lägen som Magnusson påvisat för järnåldern inom Jämtlands län (Magnusson 1986, s. 55).

Av största betydelse är de undersökningar och provtagningsserier för C14-analys som genomförts på *skogsbundna* järnframställningsplatser i södra Jämtland, framför allt Rätans sn, i östra Härjedalen, framför allt i Älvros sn och i Ängersjö (Magnusson 1986). Det finns en stor enhetlighet i såväl det topografiska läget som i ugnstyp och dateringar inom samtliga dessa socknar. Dateringarna ligger väl samlade inom intervallet ca 1350–1550. Riksgränsen kan inte ha spelat någon roll för järnproduktionens utveckling och omfattning och naturligtvis har inte heller 1864 års länsgräns spelat någon roll; järnproduktionslokalernas skenbara korologiska och kronologiska begränsning i Gävleborgsdelen av Hälsingland är att betrakta som en gigantisk inventeringslucka.

Magnusson för en diskussion om de lokaliserande faktorerna för järnframställningen under järnålder respektive medeltid i sin avhandling (Magnusson 1986, s. 234 ff.). Tillgången på skog avfärdas helt som lokaliserande faktor. Den medeltida lokaliseringen till utmarkslägen förklaras dels av tillgången på myrmalm, vilken dock anses ha varit av endast begränsad betydelse eftersom antalet malmförande myrar vida överstiger antalet

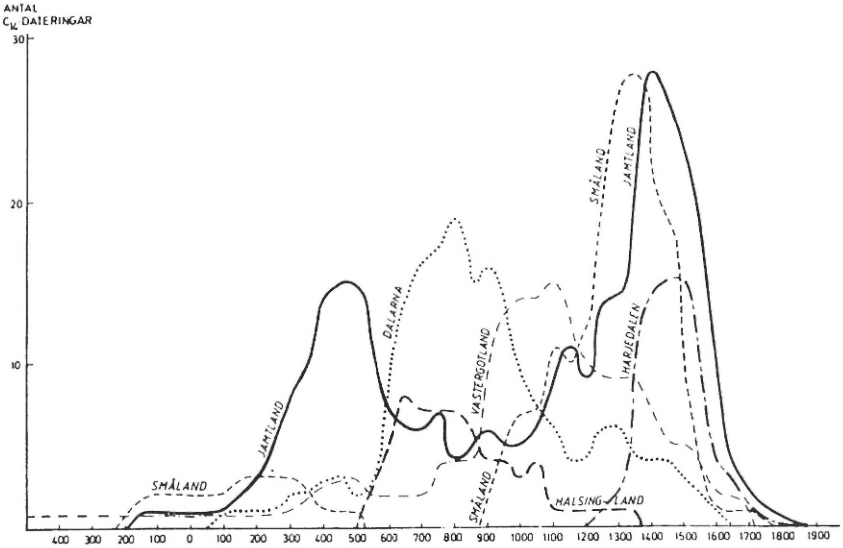

Bild 3. Dateringar av blästerugnar från olika delar av Sverige. Ur Magnusson 1986 (fig. 109).

kända järnframställningsplatser (a.a., s. 238), dels av byarnas lägen.

Själv finner jag förklaringen något otillfredsställande. Myrmalm återbildas relativt snabbt, så det kan knappast vara fråga om någon direkt utfiskning närmast bygden. Kan korologin avspegla en järnskatt? En jämförelse mellan kartorna fig. 110 (järnframställningsplatsernas utbredning), 111 (de strandbundna järnframställningsplatsernas utbredning) och 113 (de järnskattande gårdarna i Jämtland på 1500-talet) ger heller inga direkta korrelationer. Rätans socken med alla sina skogsbundna järnframställningsplatser, har t.ex. bara en enda järnskattad gård, medan förhållandet kan sägas vara det motsatta i t.ex. Revsund, Bräcke och Bodsjö.

Den intressantaste figuren i avhandlingen är i detta sammanhang nr 109 som visar en sammanställning av C14-kurvor från olika delar av Sverige. Där finns för Jämtlands, Härjedalens och Smålands vidkommande en mycket markant topp kring år 1400. Det är min tro att hälsingekurvan skulle ha en likadan topp om detta landskap vore lika välundersökt. Detsamma bör gälla det korologiskt kända, men odaterade, materialet från Haverö sn i Medelpad.

Varför är denna topp intressant? Jo, dels ligger uppgången *efter* masugnsteknikens införande i Bergslagen, dels ligger så gott som samtliga platser i utmarkslägen, dels sammanfaller topparna med den hårdnande kampen om räntan i digerdödens och agrarkrisens kölvatten.

Jag vill således lansera följande förklaring: Järnframställningen har förlagts i utmarkslägen för att producenterna i skydd av topografin skall kunna få producera något som man får behålla hela värdet av, som kan undandras beskattning. Åke Hyenstrands begrepp *järnbodar* (se t.ex Hyenstrand 1974, s. 218) kan måhända användas även här för de avlägsnare platserna, men kräver att man till den spatiala och den ekonomiska aspekten lägger även en social aspekt.

Jag vågar påstå att den av Magnusson undersökta ugnen Fornl 1 i Ängersjö (Magnusson 1986, s. 125 ff.) inte har varit känd nere på det ungefärligen samtida Faxeholm.

Att man har varit intresserad av järnskatt även i Hälsingland, fastän de kamerala källorna tiger, kan antydas av en uppgift i den överlåtelsehandling som vitalianerledarna undertecknade 1398, då Faxeholm övergick i unionsregeringens händer. I inventarieförteckningen upptas även ett fat järn (ST 2, nr 426). Detta bör repre-

sentera en skattepersedel, om man som jag ser vitalianerna på Faxeholm även som feodala administratörer och inte bara pirater (Mogren 1989*a*). Enstaka halvmånformade ämnesjärn (osmundar?) har påträffats såväl på Faxeholm som på Borganäs, liksom på Grådö (där de är ganska många), på Edsholm och på andra lokaler (Wallander 1977).

Under den nyss avslutade fjärde undersökningsperioden på Faxeholmen påträffades även ett järnstycke, som jag tolkar som avhugget från en barr för att erhålla jämn vikt på järnbarrarna. Emellertid påträffades även en del slagg, som preliminärt har tolkats som reduktionsslagg, och som alltså kan antyda förekomsten av en järnugn inne i borgen. Detta komplicerar givetvis den socioekonomiska analysen, men gör den definitivt inte mindre spännande.

Utmarksdynamiken

Som en faktor av betydelse måste man också räkna det som Nils Blomkvist i ett tydliggörande arbete kallat utmarksdynamik (Blomkvist 1986). Just folklandet Alir, till vilket marginalbygderna i nordväst räknades (åtminstone fr.o.m. socken- och prosteribildningens avslutande), bildar i sitt förhållande till de äldre bygderna i Sunded, en direkt parallell till den i Blomkvists artikel behandlade relationen mellan Ångermanland och Medelpad.

Den mycket kraftfulla bebyggelseexpansionen inom Alir är tydligt avläsbar i de tillgängliga källmaterialen: I Alir finns endast en handfull husgrundsterrasser under folkvandringstid mot hundratals i Sunded. Under vendeltid och äldre vikingatid följer så den explosiva utvecklingen av järnframställningsplatserna.

Vi noterar placeringen av den äldre medeltidens båda maktcentra — Uppsala ödgodset i Norrala och den sannolika tidiga prostkyrkan i Söderala (jfr Bonnier 1991, s. 33) — i kustsocknarna och jämför med situationen 1314, då Söderala skattade 8 öre för sexårsgärden medan Bollnäs, dit prosten också mycket riktigt hade flyttat, skattade 14 öre. Redan vid denna tid skattade Ljusdal och Järvsö 12 respektive 11 öre, dvs. i paritet med det största kustgället Hälsingtuna med Idenor (se översiktskarta hos Jonsson 1971, s. 153).

I de manifesta byggnadsverken, främst kyrktornen, avläser vi också tyngdpunktsskiftet. 1200-talets (eller möjligen det sena 1100-talets, meningarna är delade) relativt smäckra västtorn återfinns alla i socknar vid eller nära kusten. När man ånyo bygger manifesta kyrktorn på 1400-talet, nu tunga och breda, är det i Bollnäs och Alfta.

Går vi fram till 1542 har de inre Alirsocknarna distanserat kustsocknarna ordentligt: Bollnäs, Järvsö och Ljusdal är de socknar som skattar mest i hela Hälsingland i absoluta tal. En bit efter, men som god fyra, kommer Alfta och först på åttonde plats kommer Söderala. Norrala delar tiondeplatsen med Arbrå! Hogdals socken skattar minst i hela Hälsingland och, medan det övriga "Inner-Alir" har blivit Hälsinglands tyngdpunkt, framstår socknen fortfarande som ett marginalområde (Skatteboken). Man kan emellertid fråga sig om inte t.ex. Drocksjöfyndet (J. Sundström 1983) och andra verktygsfynd i regionen är en indikation på att trakten *hela tiden* har haft del i utmarksdynamiken.

Denna dynamik skulle kunna beskrivas i centrum–periferi termer; utmarksdynamik är ingenting specifikt för Hälsingland eller Ångermanland — mönstret går igen

Bild 4. Bollnäs kyrka — en maktsymbol i det senmedeltida Hälsingland. Foto: författaren.

inom många områden som i relation till ett "centrum" kan beskrivas som periferier. Periferin uppvisar, nästan definitionsmässigt, en dynamik eftersom befolkningen där inte är lika socio-politiskt kringskuren.

Det är sannolikt att expansionen grundar sig på en oorganiserad allmogekolonisation, men frågan måste ändock ställas om det kan ha funnits stormannaintressen involverade, så som är känt från Norrbotten: 1327 uppdelades Lule älvdal mellan ärkebiskopen och tre världsliga stormän (bl.a. hälsingeombudsmannen, alltså kungsåren), vilka där tillgodogjorde sig överskottet av den fortgående kolonisationen. Det var ärkebiskopen som utdelade rättigheterna. Pite älvdal hade tillfallit en annan storman, Nils Abjörnsson (DS 2606, 3134; Fritz 1973, s. 53 f.).

Som Hans Sundström har påpekat håller inte dokumentmaterialet för noggrannare bebyggelseanalyser (Sundström 1984, s. 143), därtill behövs arkeologiska och paleo-ekologiska undersökningar. Notiserna ger inga svar, men de är intressanta eftersom de kan få oss att ställa frågor, som vi annars inte skulle ha ställt.[5]

Det är alltså tidig- och högmedeltidens främsta feodala aktör i Norrland, ärkesätet, som är gemensam nämnare för dessa eventuella kolonisationsföretag. Ärkesätet, liksom de övriga biskopssätena i Sverige, skall ses som en feodal makt även i militär bemärkelse.[6]

Det är känt att ärkebiskopen utövade kunglig makt i Hälsingland 1331, 1335 och 1340, dvs. han var landets länsherre (DS 2850, 3134, 3473; Fritz 1973, s. 54). Vilken roll spelade då ärkesätet och Alirprosten i Ljusnandalens kolonisering? Är det mot en kolonisationsstruktur av norrbottnisk typ som vi skulle kunna se det märkliga ortnamnet *Kasteln* i Färila, om det nu skulle

ha någon substans överhuvudtaget — en feodal framstöt som inte kom att få någon egentlig efterföljd?

Ljusnandalens rikedom under 1400-talet lyser en mycket konkret i ögonen i den rikt påkostade prostkyrkan i Bollnäs, som har några av de finaste exemplen på medeltida kyrkokonst i hela Sverige (Söderberg 1974). Kyrkokonst skall i detta sammanhang ses som en exponent för en konsumtion av ett ekonomiskt överskott. Att prostsätet i Bollnäs gavs en manifest karaktär i det fysiska landskapet, speglas i det kraftiga 1400-talstornet på kyrkan. Det finns dock indikationer på ännu en nu försvunnen stenbyggnad, vars existens Jan Lundell på senare tid har uppmärksammat: det s.k. *klostret* i Heden (Lundell 1989, s. 22 f.). Funktionen kan man bara spekulera om, förvar, försvar eller social manifestation och i så fall för vad och för vem?

I detta sammanhang bör man fråga sig varför den världsliga maktens centra inte också flyttades inåt landet så som kyrkans gjorde. Kungsgården i Norrala kom ju att ersättas av Faxeholm och denna så småningom av staden Söderhamn. En faktor i spelet torde vara de kustkommunikationer, som Heckscher ansåg förhindra feodalismens uppkomst, men som alltså kan ses som en direkt förutsättning för såväl dess uppkomst som dess fortlevnad.

Metoden: Hushållets arkeologi

Det är högst väsentligt att vi frågar oss hur dessa strukturer och denna dynamik har påverkat de vanliga människorna ute i skogarna, exempelvis i Ängersjö. Frågan är: hur kommer vi åt denna kunskap? En historiker, åtminstone en sådan av en äldre skola, skulle kanske

säga att det gör vi inte. Erik Lönnroth uttryckte sig så här 1968: "luckorna i vårt vetande om sociala förhållanden är så stora att vi inte kan brygga över dem utan är tvungna att erkänna vår maktlöshet. Det beror på att källmaterialet är så beskaffat, att det bara lämnar fylliga upplysningar om de högre samhällsklasserna" (Lönnroth 1968, s. 32).

Inte ett ord om arkeologi. Emellertid är det just arkeologin som bör kunna ha lösningen. Vi behöver inte ens krysta fram någon konstlad abstraktionsnivå, den analytiska enheten sammanfaller med feodalsamhällets grundläggande produktionsenhet, hushållet.

Hushållets arkeologi har inte haft någon särdeles framskjuten position i svensk medeltidsarkeologi under senare år, om ens någonsin. Då tidskriften META föddes för tolv år sedan pågick kampen för ett identitetsskapande hos ämnesföreträdarna för fullt. Man hade under 70-talet fått ett slags lillebrorskomplex gentemot historikerna. Axel Christophersen beskrev situationen så här:

> Arkeologen leverer billedstoff til historikernes avhandlinger [...] det kommer heller ikke til å bli anderledes før arkeologien går over fra å produsere kuriøse data om trivialforhold (under skinn av å "beskrive det daglige livet" og det "fysiske miljøet"), til å bli en analytisk og syntetiserende vitenskap som arbeider med sosiale og økonomiske strukturer i et historisk helhetsperspektiv ... (1979, s. 5).

Ingen kan ifrågasätta detta och ändå blev det så fel. Det uppfattades tyvärr så att man var helt insnöad om man sysselsatte sig med det konkreta arkeologiska materialet. Detta var en mycket olycklig utveckling, eftersom en analys av de sociala och ekonomiska strukturerna i

ett helhetsperspektiv knappast låter sig genomföras utan ett studium av just den viktigaste medeltida produktionsenheten: hushållet.

På senare tid har Nils Ringstedt i en översiktlig artikel propagerat för ett "hushålls-ekonomiskt" förhållningssätt till det arkeologiska materialet. Han gör det dock från ett uttalat handels- och konsumtionsteoretiskt perspektiv, där huvudfrågan blir vilka behov som finns hos hushållet och hur man tillfredsställer dessa. Den sociala dimensionen berörs knappast alls, såvida inte det något kryptiska begreppet "administrative exchange" rymmer en frågeställning om vilka krav som ställdes på hushållet utifrån (Ringstedt 1989).

Inom amerikansk arkeologi har man kommit långt inom hushållets arkeologi. Man har ägnat sig åt såväl rent metodologiska resonemang i syfte att bestämma artefakters och byggnadsresters relativa värde när det gäller att bedöma materiell nivå (t.ex. Smith 1987), som högkvalitativa fältarbeten, där tonvikten lagts på stora undersökningsytor innefattande även perifera ytor inom bosättningen för att så många aktiviteter som möjligt skall kunna täckas in (t.ex. Webster & Gonlin 1988).

Några intressanta undersökningar har redan utförts i Norrland, vilka berör det medeltida allmogehushållet. Jag tänker närmast på undersökningarna i Björka i Hälsingtuna (Summanen 1982, A. Broberg 1983, Sjösvärd 1984), Kyrklägdan i Ås (Olausson 1985), Svedäng i Alsen (Gauffin 1981), samt den nu pågående undersökningen på Arnäsbacken utanför Örnsköldsvik (Ramqvist 1989). Dessa material är emellertid hämtade från sina respektive landskaps centralare bygder. Vad gäller de verkliga marginalbygderna finns endast mindre undersökningar och ansatser, och i Hälsingland knappt ens

det, med ett undantag, nämligen undersökningarna vid Gammelvallen i Ängersjö (Magnusson 1989).

För att kunna studera Faxeholms feodala aktionsradie och kontrollera normativa källors utsagor, som t.ex. bestämmelserna i 1403 års stadga om gärdesskatter mot en faktisk verklighet, behövs minst två typer av kompletterande arkeologiska material. Dels från en agrar bosättning i borgens närhet, dvs. klart inom den feodala aktionsradien. Det kan hämtas från de 4–5 närmaste socknarna. Dels behövs ett material som kan förutsättas finnas utanför den feodala aktionsradien, eller åtminstone i den bortre änden av en tänkt fallande accessibilitetsskala, *men* formellt inom gränsen för Faxeholms län. Ett sådant material tycks kunna erbjudas i Ängersjö.

Den produktionsenhet vi söker i Ängersjö är måhända den "torpare, som bo i skogarna" och som bygger sitt "hus i fyra knutar", som Hälsingelagen nämner (HL Rb I, Bb XV), och som bl.a. Blomkvist uppmärksammat (1986, s. 69). Frågan är dock vad dessa formuleringar motsvarar i ett konkret arkeologiskt material.[7]

I marginalbygd är det för det första en direkt förutsättning för överlevnad att man är mångsysslare, men i ett samhälle där lätt iakttagbara och lättaxerade näringar som inägobruk och fasta fisken beskattas, gäller det även att ta igen på gungorna, så att säga.

Jag har tidigare framfört tankar om svedjebruket som ett slags säkerhetsventil i ett feodalt samhälle (Mogren 1990) och betraktar även fäbodbruket (betesdriften har ju varit intimt förknippad med svedjandet) som intressant i sammanhanget. Jag har nyligen, tillsammans med Ingemar Påhlsson, gjort ett försök att pollenanalytiskt datera fäbodbruket vid en lokal i Trönö. Dateringarna från Gammelvallen i Ängersjö är här av det största intresse.

Järnproduktionens betydelse kan inte överskattas, som kanske har framgått ovan. Pälsjaktens betydelse, både inom och utom skattesystemet har inte fått någon arkeologisk-osteologisk behandling gällande allmogehushållet. Dess roll inom borghushållningen har däremot kommit att speglas, om än på ett något överraskande sätt, borgbesättningarna tycks själva ha jagat ekorre (Sten 1988).

Älgjakten framstår som ett centralt element i utmarkens näringsstruktur, till skillnad från de agrara centralbygderna i skogslandskapen där den tycks ha spelat mycket liten roll under vikingatid och medeltid (se t.ex. materialet från Björka i Hälsingtuna i Backe 1985, där älg saknas helt, och rådjur utgör en mycket ringa procent). Svårigheterna att rätt bedöma älgfångstens roll i det socio-ekonomiska spelet har berörts ovan.

Svårare att få grepp om, men nödvändiga att ta med som storheter i analysen, är hantverket och handeln inom agrarsamhället. Just Hälsingland framstår där som ett synnerligen angeläget studiefält (jfr t.ex. Lindberg 1947 och Friberg 1983). När vi får siffror över antalet landsköpmän dominerar de relativt sent kolonisera-de områdena; de flesta fanns inom Ljusdals socken (Brun 1932, s. 11 f.).

Ännu en viktig fråga i sammanhanget är penningekonomins betydelse för folket i skogen. Av de 28 mynten från schaktningarna i Ytterhogdals kyrka år 1952, var det äldsta från 1504 (Bergström, Magnusson & Raihle 1990, s. 153), det yngsta från 1803 (nya kyrkan byggdes 1804). När den gamla kyrkan byggdes vet vi inte så mycket om, men socknen nämns första gången i diplommaterialet 1406 (SDns 792 or.).

Det finns dock en obekräftad uppgift om att 17 sen-

medeltida silvermynt har påträffats vid odlingsarbete vid Huskölen i Ytterhogdal. En notis i Aftontidningen den 16 oktober 1911 nämner två Karl Knutssons örtugar från 1468, åtta Sten Sture d.ä.-mynt samt "två Moneta Stockhol' eller Aros Ericus Rex samt en åtta, varför de torde förskriva sig från Eriks av Pommern tid". Det sägs inte vem som utfört bestämningarna. En del av fyndet uppges vara sålt, en del bortskänkt. (Notisen är intressant även därför att Huskölen anses vara en skogsfinsk nykolonisation från 1620-talet. Se t.ex. R. Broberg 1988, s. 69.)

Penningränta kan ses som någonting typiskt för periferierna inom feodalsamhället. Företeelsen är väl känd från bl.a. de mindre utvecklade norra och västra delarna av det medeltida England (Dodgshon 1987, s. 270 ff.). Hälsingland erlade penningränta under de yngre Sturarnas tid (Hammarström 1956, s. 218 f.) och har sannolikt gjort det även under 1400-talet. Detta är ganska naturligt eftersom pengar är en lättransporterad skattepersedel i ett område med dåliga vägar där det dessutom i stort sett saknas en lokalt närvarande överhet att försörja. För att komma åt denna problematik måste man nog studera kyrkofunnet och övrigt myntmaterial och hushållsmaterial i kombination.

Man kan alltså se Ängersjö som Faxeholms antipod och det i flera avseenden: geografiskt, ekonomiskt, socialt, kanhända också mentalt. Det är just detta som gör Ängersjö så högintressant för en Faxeholmsforskare. Tack vare det topografiska läget och de förutsättningar som skapats i och med tidigare arkeologiska undersökningar i socknen, har jag kommit att betrakta Ängersjö som det nära nog idealiska undersökningsområdet för ett studium av maktens begränsningar. Nu gäller det bara att veta var man skall börja.

Noter

1 Utan att närmare redogöra för diskussionen i detta sammanhang, bör det understrykas att någon enighet bland ekonomhistoriker och kulturgeografer rörande denna fråga inte existerar. Bland senare decenniers forskare kan David Hannerberg (t.ex. Hannerberg 1974) sägas representera "taxeringslinjen", medan Sölve Göransson (t.ex. Göransson 1986, s. 50) och Ulf Sporrong (t.ex. Sporrong 1985, s. 87) har opponerat sig mot ett sådant synsätt.

2 Att vintervägar och kustleder utnyttjades flitigt för landsköp och bondeseglation förändrar egentligen ingenting i sak. Den relativa friheten fanns i skogarna. Idén om spärrar som konstitutivt för feodalismen bottnar sannolikt i föreställningen att feodalism är lika med riksenhetens upplösning. (Möjligen har Heckscher tänkt på tullgränserna i t.ex. Rhenlandet.) I själva verket är statens fragmentering endast uttryck för ett specialfall av feodalism.

3 Den nuvarande tullkvarnen i Söderhamn är från 1751, men den har haft olika typer av föregångare. 1702 uppges faktoren Blix ha en privilegierad kvarn i strömmen och där fanns även några av stadens skvaltekvarnar (Holmbäck 1914, s. 166). *Söderhamnsån* kallades 1620 för *Kvarnån* och det är ganska sannolikt att de kvarnar som nämns under Östansjö sköllen i 1542 års jordebok har legat i denna Kvarnå, invid byn Tälje.

4 Ett mindre antal strandbundna lokaler har även påträffats utmed sjöarna Långrösten och Lillrösten (Rydén 1989).

5 En jämförelse med annat europeiskt material kan här vara fruktbart. Det tycks bl.a. vara uppenbart att den tyska kolonisationen öster om Elbe till stor del har organiserats av stormän (Dodgshon 1987, s. 255). Stormännen bekymrade sig "mindre om en rent agrar vinning än om att öka sin inkomst av uppbörd och böter, och att genom nya samhällsgrundanden få folk som kunde deltaga i territoriets försvar. I deras sätt att tänka var företagen av rent fiskal och politisk art", skriver Georges Duby om samma process (Duby 1981, s. 215).

6 Biskoparna var före 1200-talets mitt att jämställa med vanli-

ga kungliga vasaller i och med investiturinstitutet, kungamaktens spolierätt och avgivande av homagium. Trohetseder avgavs även under 1300-talet. Biskoparna jämställdes med jarlar i rang, var självskrivna rådsmedlemmar, uppbar förutom tionden även böter och gengärd och höll sig med egna väpnare, s.k. biskopssvenner, vilka hade frälse. Biskopar hade rätt att rida med 30 hästar (en rådsriddare fick nöja sig med tolv). Vidare deltog biskoparna i ledung och övriga bataljer (det finns många exempel alltifrån Karl av Linköping som stupade i strid i Balticum 1220 fram till Gustav Trolle) och de hade egen gårdsrätt och samlade på sig stora privata godskomplex (Andræ 1960). Från 1300-talets början byggde biskoparna egna borgar (Lovén 1989).

7 Det på senare år dendrokronologiskt daterade beståndet av medeltida timmerhus i Dalarna, Härjedalen och Jämtland (Landström & Bartholin 1987, Raihle 1991) kommer att bli av utomordentligt stort värde som jämförelsematerial. Ett liknande projekt har igångsatts för Gävleborgs län.

Litteratur

Andræ, Carl Göran 1960, Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. (Studia Historica Upsaliensia IV.) Uppsala.

Arrhenius, Olof 1967, Myr- och sjömalm, i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 12.

Backe, Margareta 1985, Analys av osteologiskt material från Björka i Hälsingtuna. [Opubl. manus.]

Bergström, Erik J., Magnusson, Gert & Raihle, Jan 1990, Härjedalen. Natur och kulturhistoria. Uddevalla.

Berthelsson, Bertil 1942, Kyrkor och kastaler i Hälsingland och Jämtland under medeltiden, i: Norrlands Försvar 1942.

Berthelsson, Bertil 1944, Kårböle skans och vägen utmed Ljusnan, i: Norrlands Försvar 1944.

Björkenstam, Nils 1990, Bergsmännens hyttor och hammare på Värmlandsberg från medeltid till 1600-tal, i: Med hammare och fackla XXXI. Stockholm.

Blomkvist, Nils 1986, Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600, i: Ångermanland-Medelpad.

Bonnier, Ann Chaterine 1991, Kyrkoarkitekturen i ärkestiftet,

i: Mogren, Mats (red.), Faxeholm och nordsvensk medeltid. Gävle.
Brink, Stefan 1988, Två stora farsoter i Hälsingland. Medeltidens "digerdöd" och 1743 års "blodsot". Uppsala & Ljusdal.
Brink, Stefan 1990, Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LVII.) Uppsala.
Brink, Stefan 1991, Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland, i: Bebyggelsehistorisk tidskrift 20.
Broberg, Anders 1983, Björka i Hälsingtuna. Ett gårdskomplex från järnålder och medeltid, i: Fjölnir 2, 1983.
Broberg, Richard 1988, Finsk invandring till mellersta Sverige. En översikt från medeltiden till 1600-talets slut. Uppsala.
Brun, Sven 1932, Hudiksvalls historia, I. Tiden 1582–1800. Hudiksvall.
Cederlund, Carl-Olof 1964, Kvarn, i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 9.
Christophersen, Axel 1979, Arkeologi. Mer enn et hull i jorden? Synspunkter på forholdet mellom arkeologi og historie, i: META 1, 1979.
Dovring, Folke 1951, De stående skatterna på jord 1400–1600. (Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XLIX.) Lund.
DN. Diplomatarium Norvegicum I–XXI. 1847–1976.
DS. Svenskt Diplomatarium. Stockholm 1829–.
Dodgshon, Robert A. 1987, The European Past. Social Evolution and Spatial Order. Basingstoke.
Duby, Georges 1981, Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200. Stockholm.
Forenius, Svante 1989, Lågteknisk järnframställning i Sverige. (Uppsats C, 20 p, Inst. för arkeologi, Uppsala universitet.)
Friberg, Nils 1983, Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie. I samarbete med Inga Friberg. Stockholm.
Fritz, Birgitta 1973, Hus, land och län. 2. Stockholm.
Gauffin, Sten 1981, Ödesbölet Svedäng. (Länsstyrelsen i Jämtlands län, Rapport, Serie A, Nr 4.) Östersund.
Göransson, Sölve 1986, Om svenska byar med regelbunden form, i: Ymer 1986.
Haglund, Karin 1985, Linets odling och beredning, i: Holger, Lena (red.) Linet i länet. Gävle.

Hallström, Gustaf 1930, Medeltida försvarsverk i Norrland, I, i: Norrlands Försvar 1930.
Hammarström, Ingrid 1956, Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning. Uppsala.
Hannerberg, David 1974, Tomt, i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 18.
Heckscher, Eli F. 1941, Svenskt arbete och liv. Stockholm.
Hellbom, Algot 1990, Riksgränsen under medeltiden. Jämtland–Medelpad och Härjedalen–Hälsingland, i: Tre Kulturer 5. Umeå.
Higham, Mary C. 1989, Some Evidence for 12th and 13th Century Linen and Woolen Textile Processing, i: Medieval Archaeology XXXI.
Hilton, Rodney 1990 (1984), Feudalism in Europe. Problems for Historical Materialists, i: Class Conflict and the Crisis of Feudalism. Essays in Medieval Social History. London.
Holmbäck, Åke 1914, Kvarnkommissionerna enligt kungl. breven den 13 april 1697. En studie i svensk vattenrätt. Stockholm.
HS. Hälsingelagen. Sveriges landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Stockholm 1940.
Hyenstrand, Åke 1974, Järn och bebyggelse. Falun.
Jensen, Ronnie 1985, Bebyggelse och lågtekniska järnframställningsplatser i Gävleborgs län. En rumslig analys, i: Arkeologisk järnforskning 1980–83. (Jernkontorets bergshistoriska utskott. H 38.) Stockholm.
Jonsson, Ingvar 1971, Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid. Umeå.
Jönsson, Sune 1985, Hälsingland runt på två år, i: Arkeologi i Sverige 1982–1983. Stockholm.
Karlsson, Ebbe 1985, Järnframställningsplatser i Ljusnans dalgång, i: Arkeologisk järnforskning 1980–83. (Jernkontorets bergshistoriska utskott. H 38.) Stockholm.
Landström, Klas-Håkan & Bartholin, Thomas 1987, De äldsta timmerhusen, i: Byggnadskultur 3.
Lepiksaar, Johannes 1975, Djurrester från det medeltida Skara, i: Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1975–1976. Skara.
Lindberg, Folke 1947, Hantverkarna 1. Den svenska arbetarklassens historia. Stockholm.
Lovén, Christian 1989, Varför byggde de svenska biskoparna bor-

gar?, i: Melander, Jan (red.), Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning. Gävle.
Lundell, Jan 1989, Hälsinglands "gillen". Om medeltida gillen och förkristna kult- eller tingsplatser, i: Meddelanden från Hälsinglands museum 1989. Hudiksvall.
Lundh, L. L. 1932, Kårböle skans. Hälsingarnas utpost åt väster. Ljusdal.
Luukko, Armas 1959, Erämark, i: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 4.
Lönnroth, Erik 1968, Stadgorna om landbors och bönders skyldigheter under 1400-talet, i: Medeltid. Närbilder från fyra världsdelar. Stockholm.
MEL. Magnus Erikssons Landslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén. (Rättshistoriskt bibliotek 6.) Lund 1962.
Magnusson, Gert 1986, Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län. Stockholm.
Magnusson, Gert 1989, Medeltida fäbodlämningar i Ängersjö, i: Arkeologi i fjäll, skog och bygd 2. Uddevalla.
Melander, Jan 1985*a*, Kolningsgropar i Ljusdal, Hälsingland, i: Tor XX, 1983–1985. Uppsala.
Melander, Jan 1985*b*, Lin i forntid, i: Holger, Lena (red.), Linet i länet. Gävle.
Mogren, Mats 1989*a*, De bottniska borgarnas tillkomst. Ett tolkningsförsök, i: Melander, Jan (red.), Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning. Gävle.
Mogren, Mats 1989*b*, Mer kunskap om Faxeholmen, i: Läddikan 3. Gävle.
Mogren, Mats 1990, Swidden cultivation. A safety-valve in a feudal society?, i: Ancient Ceylon 9. Colombo.
Mogren, Mats & Svensson, Kenneth 1988, Bondeplågarens borg. Om och kring undersökningen av Borganäs. Malung.
Mogren, Mats & Syse, Bent 1986, Faxeholm. Hälsinglands medeltida fogdeborg. En arkeologisk provundersökning 1986. (Raä Rapport UV 1986:11.)
Mogren, Mats & Syse, Bent 1988, Faxeholm. Hälsinglands medeltida fogdeborg. En antikvarisk kartering 1987. (Raä Rapport UV 1988:1.)
Myrdal, Janken 1986, På höga hästar. Hästen som maktmedel och statussymbol, i: Fataburen.
Myrdal, Janken 1991, Stridshästen. Ett förslag till gemensam

forskning, i: Mogren, Mats (red.), Faxeholm och nordsvensk medeltid. Gävle.
Olaus Petri. En Swensk Cröneka. Samlade skrifter av Olavus Petri 4. Uppsala 1917.
Olausson, Michael 1985, Kyrklägdan i Ås. Arkeologisk undersökning av en boplats från folkvandringstid till medeltid. (Kulturhistorisk utredning 31. Jämtlands läns museum.)
Raihle, Jan 1991, Datering av profana timmerhus från medeltiden i Jämtland och Härjedalen, i: Bebyggelsehistorisk tidskrift 20.
Ramqvist, Per H. 1989, Arnäsbacken. Från äldre järnålder till medeltid, i: Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand. Stockholm.
RAp. Riksarkivets pergamentbrev.
Ringstedt, Nils 1989, A household-economic approach to archaeology with special reference to exchange and trade, i: Fornvännen 84.
Rydén, Rolf 1989, Partiell revidering i allmänhet och Gävleborgs län i synnerhet, i: Arkeologi i Sverige 1986. Tierp.
Salvesen, Helge 1979, Jord i Jemtland. Östersund.
SDns. Svenskt Diplomatarium ny serie från 1401. Stockholm 1875–1904.
Sjösvärd, Lars 1984, An Iron Age–Medieval settlement and cemetary complex in Hälsingland, N. Sweden, i: Sachsen symposion Skara 1983. (Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 4.) Skara.
Skatteboken av Hälsingland för år 1542, i: Gammal Hälsingekultur 1933. Meddelanden från Hälsinglands Forninnessällskap. Hudiksvall.
Smith, Michael E. 1987, Household Possessions and Wealth in Agrarian States. Implications for Archaeology, i: Journal of Anthropological Archaeology 6.
Sporrong, Ulf 1985, Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv. (Meddelanden serie B 61, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.) Stockholm.
ST. Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar utg. av O. S. Rydberg. 2. 1336–1408. Stockholm 1883.
Sten, Sabine 1988, Kosthållning och pälsjakt — osteologins vittnesbörd, i: Mogren & Svensson 1988 (ovan).
Sten, Sabine 1989, Två dalaborgars ekonomiska och sociala

struktur belyst av det osteologiska materialet, i: Melander, Jan (red.), Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning. Gävle.
Summanen, Marianne 1982, Fynd "tack vare" nya E4-an, i: Läddikan 4. Gävle.
Sundin, Bosse 1987, Att få vatten på sin kvarn. Om kvarnar i historien, i: Sundin, Bosse (red.), I teknikens backspegel. Antologi i teknikhistoria. Malmö.
Sundström, Hans 1984, Bönder bryter bygd. (Bothnica 4.) Luleå.
Sundström, Jan 1983, Drocksjöfyndet, i: Jämten.
Svensson, Eva 1991, Erämarkskultur i norra Värmland, i: META 2.
Söderberg, Bengt G. 1974, Från Hälsinglands medeltid, i: Hälsingland (Allhems landskapsböcker). Malmö.
Törnros, Helge 1984, Bollnäs Finnskog. Bollnäs historia IV. Bollnäs.
Wallander, Anders 1977, Studier rörande järnet under svensk medeltid, 1000–1500, i: Bergshistoriska utskottets arkeologiska sektions höstmöte i Östersund 1977. (Jernkontorets bergshistoriska utskott, serie H 17.) Stockholm.
Webster, David & Gonlin, Nancy 1988, Household Remains of the Humblest Maya, i: Journal of Field Archaeology, 15:2.
Wurtz-Sørensen, Jørgen 1985, Budstikken går. Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder, i: Würtz-Sørensen, J. & Tvede-Jensen, L. (red.), Til Kamp for Friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder. Ålborg.

CARL-HENRIK BERG

Resenärer i Norrland

Från A till Gubben Noach

Att forska om norrlandsturismens historia är i många stycken ett spännande detektivarbete där ännu mycket litet är gjort. Visst har resenärernas skildringar förtecknats i åtskilliga bibliografier, men gamla brister i de första förteckningarna går ofta igen i de senare, och än idag har ingen försökt sig på att ta ett samlat grepp på detta brokiga material, vilket även omfattar gästgiveridagböcker. Från Överhogdal i Härjedalen finns exempelvis gästgiveridagböcker från 1843 och framåt.

Själv har jag fokuserat mitt intresse på fjällturismen, väl medveten om att någon fullständig överblick över norrlandsturismen aldrig går att åstadkomma. Mitt perspektiv är dock brett med utblickar såväl mot Norge som mot de två stora "leverantörerna" av Skandinavienturister: England och Tyskland.

Jag har i mina källstudier sett det som en spännande utmaning att försöka uppdaga människorna bakom reseskildringarnas många pseudonymer och signaturer. Jag tycker mig ha kommit en god bit på väg, och vill nu för Oknytts läsare presentera några av de intressantare namnen.

Vi börjar som sig bör med bokstaven *A*. Det är också den signatur jag senast lyckats bena ut; ja, faktiskt rent

Bild 1. Fritz von Dardel.

av bara timmen innan Oknytts redaktör gav mig förtroendet att skriva dessa rader. Lustigt nog döljer sig bakom denna signatur en man vars betydelse för fjällturismens framväxt i Sverige jag ägnat ett alldeles speciellt intresse. Mannen är Nils Johan Andersson, professor i botanik och föreståndare för Bergianska trädgården i Stockholm. Mot sin vana använde han år 1862 en signatur. Det var i folkkalendern Svea för det året han skrev om "En sommartur till Åreskutan" till några originalteckningar av Per Daniel Holm. Den med Anderssons kvikkjokksskildringar bekante känner lätt igen dennes karakteristiska formuleringar. Holm och Andersson färdades båda i Jämtland sommaren 1860, men var för sig. Tidpunkten för Holms besök framgår såväl av hans datera-

de skisser som av gästgiveridagböcker från detta år i Landsarkivet i Östersund. Att Andersson var i Jämtland denna sommar kan jag dock i skrivande stund bara belägga genom ett tackbrev av hans hand, även det förvarat på Landsarkivet.

Troligen stötte de två resenärerna ihop någonstans, för följande sommar besökte Holm kvikkjokksfjällen, uppenbarligen på inrådan av kvikkjokksfantasten Andersson. Holm var nog inte okunnig om att det var Andersson som tio år tidigare inspirerat Johan Fredrik Höckert att resa till Lappland, vilket för denne bl.a. resulterade i en guldmedalj på Parisutställningen 1855. Såväl Höckert som Holm hade en viktig roll i skapandet av svenskarnas lapplandsbild under 1800-talets senare del, och Anderssons betydelse i sammanhanget framstår allt klarare.

Efter *A.* kommer *Anonymus.* Anonyma skildringar finns det förstås flera av, men jag vill särskilt framhålla den anonyme skribent vars illustrationer figurerade i föregående häfte av Oknytt. Den man som skrev i den tyska tidskriften Globus år 1863 var ingen mindre än den kände fransk-svenske konstnären m.m. Fritz von Dardel. Året innan hade samma artikelmaterial publicerats i den franska resejournalen Le tour de Monde under signaturen *Saint-Blaize.* Möjligen knyckte tyskarna helt enkelt artikeln därifrån. Först år 1911 publicerades hela skildringen på svenska, i Dardels postuma Minnen. Förlagan till de i utlandet publicerade närmast karikatyrartade teckningarna är färgstarka skisser och akvareller utförda av Dardel under resan. De finns idag på Nationalmuseum.

Nästa bokstav är *B.* Signaturen förekommer inte i den bibliografiska litteraturen, men icke desto mindre finns

den i en utförlig reseskildring med titeln "Lule-lappmark: a sketch of Lapland travel" (London, 1867). Det enda kända exemplaret av boken finns i Göteborgs universitetsbibliotek. (Ett duplicerat exemplar finns sedan ett år tillbaka på Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, i Jokkmokk.) Av de två illustrationerna framgår att tecknarens namn är Ailsa Janson, under vilket namn bibliografer också placerat verket, men en genomläsning ger vid handen att berättaren kallar sig B. Jag läste mig till att de två besökte Kvikkjokk sommaren 1865. Jag visste också att Kvikkjokks gamla namnbok täckande åren 1858–1902 räddats åt eftervärlden av Turistföreningen i Stockholm. Under våren 1991 fick jag tillfälle att som den förste återupptäcka denna ovärderliga källa, och som var och en kan förstå var det inte utan en viss förväntan jag slog upp året 1865. Där återfann jag Ailsa Jansons reskamrat: Edward Bellamy, secretary, London.

Högre upp på samma sida återfinns ett ressällskap anfört av den nämnde N. J. Andersson. Denna 1864 års resa har Andersson skildrat i Ny Illustrerad Tidning, assisterad av sin hustru Amanda med intressanta illustrationer. I ressällskapet ingick lichenologen Pehr Johan Hellbom, som av Andersson i november 1863 övertalats att följa med till fjälls. Hellbom är den man som ligger bakom den utförliga uppsatsen "Om Lule lappmark och dess befolkning" i Land och Folk från 1876. Trots att det står *P. J. H.* i registret har Erik Marklund i sin annars så förträffliga bibliografibibel Övre Norrland i litteraturen (Umeå, 1963) angivit som författare folkskolläraren J. P. Högberg. P. J. Hellbom återvände till kvikkjokksfjällen sommaren 1871, då i sällskap med sin 15-årige son. Det är unge herr Hellbom som är den gäckande författaren till den anonyma skildringen av 1871 års färd i

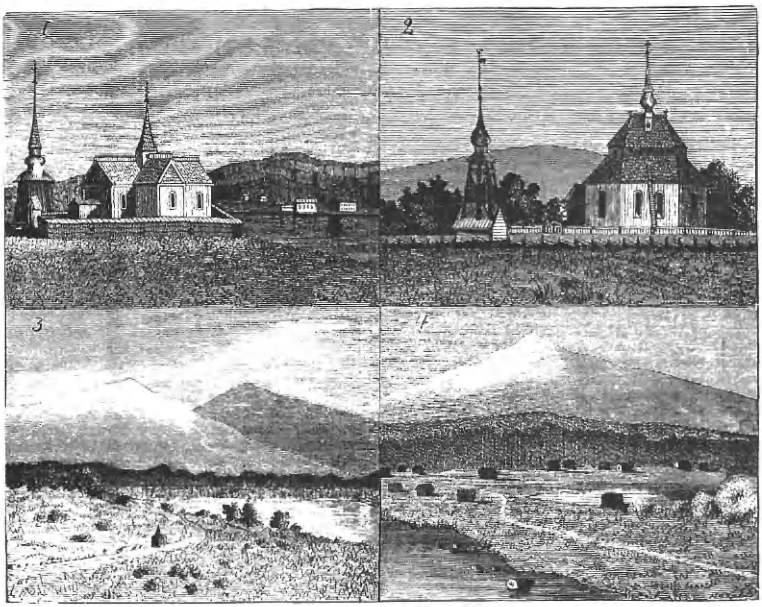

Bild 2. Några bortglömda bilder från Härjedalen av Gubben Noach, dvs. Karl Otto Ekström, införda i Ny Illustrerad Tidning 1879. 1. Elfros kyrka, 2. Wemdalens kyrka, 3. Vid riksgränsen, 4. Sonfjället. Uppgifter om dessa illustrationer saknas i bibliografier rörande Härjedalen.

uppsatsen "Från Aktsek till Njuonjes" i STF:s årsskrift för år 1892.

På föregående uppslag i Kvikkjokks gamla namnbok läser man på översta raden: H. W. Wheelwright, naturforskare, Gårdsjö, Wermerland. Som skribent använde han pseudonymen *An old Bushman*, vilket också framgår av de stora bibliografierna.

Om vi återgår till den alfabetiska ordningen så har vi efter Bushman signaturen *C. H.* Bakom denna signatur

döljer sig prästen och jämtlandsbibliografen Carl J. E. Hasselberg, som åren kring 1890 signerade artiklar i Turistföreningens årsskrift på detta sätt.

Apropos 1890 kan jag kort räkna upp några av de många signaturer som förekom i Turistföreningens årsskrift kring detta år. *A. M.* var Axel Mörner, *A. G. H.* var A. G. Högbom, *D. R.* var Daniel Rudin, *E. O. N.* var Erik Olof Nordlinder, *F. W.* var Folke Wancke, *H. V. Rhl.* var H. V. Rosendahl, *J. W.* var J. Wallinder (1890) respektive Johan Widmark (1892), *K. A. F.* var K. A. Fredholm, *Otto N-g* var Otto Norberg, och *S-s.* slutligen var den allestädes närvarande Fredrik Svenonius.

Till sist några pseudonymer ur reselitteraturen om Härjedalen. Den engelsman som 1848 bl.a. besökte samerna i Gröndalen uppges i vissa bibliografier vara anonym, men Harry Johansson ger i en artikel i Östersunds-Posten 15/7 1963 namnet: Thomas Forester.

Artikeln "Om Herjedalen" i Land och Folk 1875 är helt visst skriven av tidskriftens redaktör, Herman Hofberg — signaturen *H.* — men vad beträffar de övriga texter om Norrland som tillskrivs denne bör man känna till att Hofberg aldrig besökte Övre Norrland.

Gubben Noach, vars "Bilder från Herjedalen" återfinns i Ny Illustrerad Tidning från åren 1877 och 1879, hette till vardags Karl Otto Ekström. *G. Dng.* var G. Durling, *K. G. K.* var Karl Gustaf Kjellgren och *Anna- Lisa* var Anna Pripp. Se där — till slut lyckades jag även få med en kvinna!

LENNART ÖHMAN

Ryttmästaren Hogguér besökte Lappmarken 1827 — en rättelse

Alla som forskar stöter då och då på motsägelsefulla uppgifter. Ofta gäller det årtal, som exempelvis beträffande ryttmästaren Daniel August von Hogguérs resa till Lappmarken. Besökte han med sitt sällskap Arvidsjaur och Arjeplog 1827 eller var det 1828? Även ett tredje årtal har uppgetts. Tyvärr anger många skribenter årtalet till 1828, så exempelvis på sidan 7 i Oknytt nr 1–2/1991. Felet är ursäktligt, eftersom det åstadkoms av huvudpersonen själv.

Det rätta årtalet är 1827 och jag hoppas att denna lilla artikel skall bidra till att det årtalet i fortsättningen anges. Framlidne läroverksadjunkten Arne Nordberg, Luleå, har i sin bok Petrus Læstadius, upplysare och upprorsman (Luleå 1974) på ett utmärkt sätt rett ut begreppen. Den intresserade rekommenderas att läsa sidorna 19, 97 ff. och 465. Se särskilt s. 100, där Nordberg tar upp "en mystifierande omständighet", nämligen den att Læstadius daterar sin samvaro med de utländska gästerna till hösten 1827, under det att von Hogguér daterar sin resa till 1828.

Borde man inte lita på Hogguér? Nej! Hogguér skrev

ned sin berättelse ett drygt årtionde senare, och han anger exempelvis att efter sitt besök i Lappland kom han till Uppsala i januari 1829 där professor Carl Petter Thunberg då var "Inspektor des bothanischen Gartens". Men eftersom Thunberg avled i augusti 1828 talar allt för att dateringen istället skall vara januari 1828. I min bok Hur sjukvården kom till norr (Loanna förlag 1987) har jag särskilt påpekat att årtalet för Hogguérs resa skall vara 1827, ej 1828. Det påståendet bygger jag framförallt på den anteckning som Hogguér (?) gjorde i Arvidsjaurs kyrkbok. I boken LI:1 står det prydligt skrivet

Grefve Trévet }
Baron Bazinghen } ifrån Paris
Baron Hogguer Ryttmästare i H. M.
Konungens General Staben
den 17 September 1827

Sällskapet övernattade i Arvidsjaurs prästgård, "en låg usel byggnad", där vice pastor G. Edward Rhen var värd. Tydligen använde prästen kyrkans räkenskapsbok som gästbok vid detta celebra besök. Rhen hade ansvaret för kyrkböckerna, men jag kan konstatera att namnen inte är skrivna med Rhens handstil.

Många skribenter tycks sväva i okunnighet om namnen på von Hogguérs medresenärer. "Gästboksanteckningen" ger härvidlag klara besked.

Dessutom skall påpekas att von Hogguér i Oknytt 1–2/1991 fått förnamnet *David*, under det att Arne Nordberg skriver om den "schweiziske officeren friherre *Daniel* von Hogguér".

ROGER KVIST

Sälfångstsätten i Österbotten under sjuttonhundratalet

På vintern är Bottniska viken ett arktis i miniatyr. Utanför den landfasta isens jämna yta möter man drivisen i dess olika former, i band eller strängar, spridd eller sammanfrusen, inte sällan med upptornade packisvallar. I detta islandskap uppehåller sig vikaren hela vintern, även då drivisen fryser samman till fasta isfält. Vintern igenom håller den flera andningshål (blisor) öppna i isen. Den kutar från slutet av februari till mitten av mars, i håligheter (vistor) inne i brötar och vallar i den sammanfrusna drivisen. Vikarehannen kan uppnå en vikt av 125 kg och en längd av 1,7 m. Gråsälen däremot tar fast i isen först i början av februari. Den håller då till i den sämsta is som finns utanför den sammanfrusna isen. Ynglingen sker på drivande isflak, under normala isvintrar i början och mitten av mars. Efter kutningen uppträder gråsälen gärna i stora sälläger på drivisen. När gråsälen var talrik vandrade (Egentliga) Östersjöns gråsälar upp till Bottenhavet och Bottenviken för att söka lämpliga kutisar. Detta sälsteg har numera upphört. Gråsälshannen väger upp till 300 kg och kan uppnå en längd av 3 meter.[1]

I en tidigare artikel har jag försökt beskriva sälfångstsätten i det bottniska området under femtonhundratalet.[2] Källorna har då varit landskapshandlingar och fogderäkenskaper, dvs. skatteuppbördslängder. Dessa källor ger bra information om fångstens storlek och förändring, tämligen goda upplysningar om fångstsätten och deras geografiska utbredning, men ringa kunskap om fångst- och jaktteknik. Från sjuttonhundratalet finns tre uppsatser som behandlar sälfångsten i det bottniska området. Två av dessa är avhandlingar från universitetet i Åbo, nämligen Jacob Wijkars från 1707 och Johannes Tengströms från 1747, nyligen översatta från latinet av Algot Hellbom.[3] Den tredje är en redogörelse inför Vetenskapsakademien av Johan David Cneiff från 1757.[4] Dessa berättande källor ger god kunskap om både fångstsätt och jaktteknik, men har nästan inget att säga om sälfångstens omfattning eller utbredning. Tyngdpunkten i den följande sammanställningen kommer att ligga på jaktteknikken och kan därför ses som ett komplement till min tidigare artikel, även om en direkt jämförelse mellan femtonhundratals- och sjuttonhundratalsmaterialet ännu återstår att göra.

Fångsten hemmavid på öppet vatten

Om sommaren brukar både gråsäl och vikare sova på de yttersta skären. Jägarna kunde då roende smyga sig inpå dem och genomborra dem med ett spjut. Varje båt på fångstfärden — sälrodden — var bemannad med en förman kallad vånman och två andra karlar, roddhjälpen. Säljärnet (sälspjutet) bestod av en halv aln lång spets fäst vid ett tre famnar långt skaft. På spjutet satt en lina med 20 famnars längd. Detta redskap kunde även använ-

das när jägaren smög sig fram och stack det sovande djuret på land. Sälen flydde då ned i vattnet och jägaren släppte efter på linan tills sälen blivit utmattad av blodförlusten och kunde släpas upp på land. Vikaren kunde om sommaren också skjutas både när den tittade upp ur vattnet eller när den låg och sov på stenhällar i skärgården. Tengström beskriver även ett sätt att fånga säl med krok som skall ha varit särskilt utbrett på Åland. En sälkrok med enbart en hulling placerades vid skär och klippor så att kroken var vänd uppåt och inte skadade sälen då den gick upp. Då den däremot skrämd av jägaren i all hast sökte sig ned i vattnet fastnade den på kroken.[5]

Under mörka höstnätter från Bartelsmäss sattes nät ut som vikaresälarna trasslade in sig i och därvid drunknade. Tengström ger en särskilt ingående beskrivning av detta fångstsätt. Tre olika nättyper användes, nämligen läggnät, ståndnät och stånglångnät. Näten var kraftiga, bundna av tredubbelt hampgarn av grövsta sort. Läggnäten var inte av någon viss längd, djupet var 4 eller 5 alnar. Näten lades intill ett bråddjup vid ett skär, vid uddar med rik fisktillgång, och förankrades med en tung sten. När sälen jagade fisken snärjde den in sig i maskorna och drunknade ganska snart. Ståndnät sattes ut på havssidan av stenar som sälarna brukade vila på. När sälen dök ned i vattnet från stenen trasslade den in sig i nätet. Men när det inte fanns lämpliga sälstenar kunde en träklamp som smetats över med lerjord fästas vid nätet. Sälen som trodde att klampen var en sten försökte hasa upp på den men sjönk istället ned och trasslade in sig i nätet. Stånglångnätet bestod av flera nät fästade vid en stång. Dessa nät sattes ut i vikar och sund för vikaresälen. En variant på ståndnätsmetoden beskrivs också

av Cneiff. Skillnaden bestod i att nätet lades så att sälen trasslade in sig redan när den försökte ta sig upp på hällen. Dessa nät sattes alltid ut då sälhällarna låg i lä. Laxfiskarna i norra Österbotten använde också ett slags tina för att fånga säl, en anordning med ett spjälverk av trä som nedsänktes i vattnen och agnades med fisk.[6]

Fångsten hemmavid på den landfasta isen

Sälnät kunde även läggas om vintern. Tvärnäten var inte så långa som de nät som brukades om hösten men djupare. Dessa sänktes ned i isråkar på ställen där sälar brukade visa sig. Om våren kunde jägarna gå ut på den landfasta isen, helst mellan Matsmäss och Vårfrudagen, när västliga vindar förde drivisen med gråsälskutar mot den österbottniska isbrädden. Jakten utövades då på samma sätt som under den tidigare färden, särskilt med slag och skott. Denna jakt kunde tidvis vara mycket givande. Om den äldsta isen inte drev mot land förrän efter Vårfrudagen användes endast bössan, ty då var enda bytet vikare. Fyra till sex karlar gick tillsammans ut på isbrädden, med högst tre dagars kost och medförande en liten jolle eller båt.[7]

Fångsten under fälan

Enligt Wijkar tog sälfångstexpeditionerna, fälan, sin början i februari, eller kort därefter ifall vintern hade varit snörik. De åtta färdmännen inrättade sig för en tre månader lång fångstexpedition. Enligt Cneiff fördelades fälan i tidigare färder och senare färder. Den tidigare färden ägde rum fjorton dagar eller tre veckor före Matsmäss om våren och företogs enbart av Närpesallmoge och några

kustbor från Lappfjärd. Senare färden företogs vid slutet av mars, av allmoge från Malax, Mustasaari och några få kustbor från Närpes; tidigare skall även Vöråborna ha deltagit i denna färd. Dessa hade dock senare vinnlagt sig om tjärbränning som ett säkrare näringsfång.[8]

Under fälan användes ett flertal olika jakttekniker. Den viktigaste var enligt Wijkar sälskyttet. På rännstången (skredstången) kröp jägaren liggande fram mot bytet. Då och då strök han med handen på isen och klöste på den, rörde på huvudet upp och ned och härmade sälens läte. Denna teknik beskrivs även av Cneiff. Enligt honom var detta den enda metod som användes under den senare färden då bytet var vikare, men den användes under den tidigare färden tydligen också för gråsäl.[9] Ett annat sätt var att med hjälp av hund uppspåra sälkuten. En sälkrok, fäst i en tjugofyra eller trettio alnar lång lina och försedd med tre hullingförsedda klor, användes. Kuten fastkrokades på en av klorna och sänktes ned i havet som lockbete för honan. Då honan simmade fram till kuten fastnade klorna i henne och fångstmannen drog snabbt åt sig linan varvid krokarna trängde djupare in i kroppen. Enligt Wijkar kunde denna metod inte användas för att fånga gråsäl, då dess kut vägrar att gå i sjön. Men enligt Cneiff var det just gråsäl som fångades på detta sätt. Med hänsyn till sälarternas beteenden och paralleller med liknande — fast inte så grymma — fångstmetoder hos eskimåerna, får man anta att Wijkar hade rätt.[10]

Ett tredje sätt var då jägaren väntade vid sälens andnings- eller dykhål (blisa eller brunn) och dödade den med den järnspetsförsedda kölvstaken (väckaren). Enligt Cneiffs beskrivning torde denna jakt ha bedrivits på vikare och istället för väckare användes en regelrätt

Tabell 1. Sälfångstsätten och jaktteknikerna i Österbotten under sjuttonhundratalet.

Fångstsätt	*Jaktteknik*	*Redskap*	*Bytesdjur*	*Årstid*
Öppet vatten	Sälrodd	Sälspjut Båt	Vikare Gråsäl	Sommaren
Öppet vatten	Smygjakt till fots	Sälspjut	?	Sommaren
Öppet vatten	Sälskytte från land/båt	Sälbössa	Vikare	Sommaren
Öppet vatten	Nätfångst	Läggnät	Vikare	Hösten
Öppet vatten	Nätfångst	Ståndnät (Träklamp)	Vikare	Hösten
Öppet vatten	Nätfångst	Stånglång-nät	Vikare	Hösten
Öppet vatten	Fällfångst	Sältina	?	Hösten?
Landfast is	Nätfångst	Tvärnät	Vikare	Vintern?
Landfast is	Bräddfångst -klubbning	Sälklubba	Gråsäl	Mars
Landfast is	Bräddfångst -sälskytte	Skredstång Väckare Sälbössa	Gråsäl	Mars
Landfast is	Bräddfångst -sälskytte	Sälbössa	Vikare	April
Fälan — tidigare färden	Sälskytte	Skredstång Väckare Sälbössa	Vikare Gråsäl	Mars
Fälan — tidigare färden	Vistesjakt	Krok Hund	Vikare	Mars

Fångstsätt	*Jaktteknik*	*Redskap*	*Bytesdjur*	*Årstid*
Fälan — tidigare färden	Andhålsjakt	Väckare (Harpun)	Vikare Gråsäl?	Mars
Fälan — tidigare färden	Klubbning i sällägren	Väckare Käpp (Sälklubba)	Gråsäl	Mars
Fälan — tidigare färden	Klubbning under sälens isvandring	Sälklubba	Gråsäl	Mars
Fälan — senare färden	Sälskytte	Skredstång Väckare Sälbössa	Vikare	April–Maj

Källor: Wijkar, J., De Phocis in Sinu Bothnico Capi Solitis, Aboæ 1707; Tengstroem, J., De Arte Adipem Phocarum Coqvendi in Ostrobotnia, Aboæ 1747; Cneiff, J. D., Berättelse om Skäl-Fänget i Österbotten, i: Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar XVIII (1757), s. 177–197; Hellbom, A., Två 1700-talsavhandlingar om säljakt, Center for Arctic Cultural Research. Umeå University. Miscellaneous Publications 1, Umeå 1987.

harpun med en lös spets fäst vid en lina.[11] Då gråsälsläger påträffades i drivisen klubbades sälar i stora mängder med hjälp av kölvstakar eller käppar. Först klubbades de vuxna djuren och sedan kutarna då dessa inte frivilligt går i vatten.[12] Om fälmännen påträffade gråsälar under vandring på isen söderut om våren, långt från öppet vatten, kunde dessa klubbas i stora mängder.[13]

Sammanfattning

De olika fångstsätten som brukades i Österbotten under sjuttonhundratalet kan sammanfattas i tre huvudtyper: de som användes hemmavid på öppet vatten, de som användes hemmavid på den landfasta isen och de som användes under fälresan till drivisen. På öppet vatten fångades säl om sommaren med hjälp av sälrodd efter vikare och gråsäl samt smygjakt till fots och sälskytte efter vikare. På öppet vatten under hösten utlades läggnät, ståndnät och stånglångnät för att fånga vikare. Även sältinor förekom. På den landfasta isen använde man sig under vintern och våren av nätfångst efter vikare, klubbning av gråsäl, samt sälskytte såväl efter gråsäl som vikare. Under den tidigare färden brukades många olika tekniker, sälskytte efter både vikare och gråsäl, krokjakt efter vikare, andhålsjakt efter vikare och kanske även gråsäl, samt klubbning av gråsäl både i sällägren och under deras vandring över isarna. Under den senare färden däremot bedrevs endast sälskytte på vikare.

Noter

1 Almkvist, L., Olsson, M. & Söderberg, S., Sälar i Sverige, Stockholm 1980; Holm, O., De bottniska själarnas levnadsvanor, i: Fauna och flora 1921, s. 241–261.

2 Kvist, R., Sälfångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551–1570, i: Oknytt 1–2/1988, s. 4–14.

3 Wijkar, J., De Phocis in Sinu Bothnico Capi Solitis, Aboæ 1707; Tengstroem, J., De Arte Adipem Phocarum Coqvendi in Ostrobotnia, Aboæ 1747, Hellbom, A., Två 1700-talsavhandlingar om säljakt, Center for Arctic Cultural Research. Umeå University. Miscellaneous Publications 1, Umeå 1987.

4 Cneiff, J. D., Berättelse om Skäl-Fänget i Österbotten, i: Kung-

liga Vetenskapsakademiens Handlingar XVIII (1757), s. 177–197.

5 Wijkar a.a., s. 44; Tengström a.a., s. 66–67; Cneiff a.a., s. 191.

6 Wijkar a.a., s. 44–45; Tengström a.a., s. 64–65; Cneiff a.a., s. 191–192. — Bartolomeus inträffar den 24 augusti. Eftersom Sverige först 1753, som det sista landet i Västeuropa, övergick till den gregorianska kalendern och denna under sjuttonhundratalet avvek från den julianska med 11 dagar, bör man vara uppmärksam på att angivna datum inträffar 11 dagar senare enligt nya stilen. 24 augusti gamla stilen motsvarar alltså 4 september enligt vår tideräkning.

7 Tengström a.a., s. 65; Cneiff a.a., s. 190. — Matsmäss inträffar den 24 februari och Marie Bebådelsedag den 25 mars. Dessa datum motsvarar enligt nya stilen 7 mars och 5 april.

8 Wijkar a.a., s. 32–33; Cneiff a.a., s. 181, 189; se även Tengström a.a., s. 62–63. — Mattias inträffar den 24 februari (utom skottår, då skottdagen förskjuter den en dag). Trots kalenderreformen 1753 torde Cneiff ha hänvisat till de traditionella märkesdagarna enligt gamla stilen. Den 24 februari gamla stilen motsvaras alltså av 7 mars enligt vår tideräkning.

9 Wijkar a.a., s. 32–33; Cneiff a.a., s. 185, 190. — Trots att Wijkars latinska text talar om harpun (i översättning) så avser framställningen uppenbarligen jakt med eldvapen (sälbössa).

10 Wijkar a.a., s. 39–40; Tengström a.a., s. 66; Cneiff a.a., s. 186–187; Boas, F., The Central Eskimo, Lincoln 1964, s. 74.

11 Wijkar a.a., s. 40; Cneiff a.a., s. 186.

12 Wijkar a.a., s. 40–42; Cneiff a.a., s. 184–185.

13 Cneiff a.a., s. 187–188.

KURT GENRUP

Förtyskningen av Sverige i ett historiskt perspektiv

Några tankar inför ett kommande forskningsprojekt

Inom Etnologiska institutionen vid Umeå universitet har utarbetats en plan för en undersökning av förtyskningen av Sverige i ett historiskt perspektiv. Syftet med projektet är att göra en övergripande kulturanalys av kontakterna mellan svenskar och tyskar på en aktörsnivå med särskild hänsyn till förbindelsernas kulturella former och innehåll. När, var, hur och varför har kontakterna skapats, upprätthållits och förändrats? Tidsmässigt omfattar studien djupanalyser av förhållandena under medeltid, 1800-tal och andra världskriget liksom av dagens förhållanden. Projektet kräver såväl omläsning av tidigare etnologiska arbeten som omfattande arkiv-, press- och föremålsstudier.

I projektet där tysk respektive svensk kultur och mentalitet är centrala begrepp, betonas att *kultur* ges en bred etnologisk definition: "Det etnologiska kulturbegreppet omfattar såväl människors föreställningar och värderingar som de praktiska, vardagliga och materiella yttringarna av mänsklig verksamhet, dvs. både de 'inre' och de

'yttre' aspekterna av kulturen" (N.-A. Bringéus, Människan som kulturvarelse, 3 uppl. 1986, s. 11).

På ett mycket övergripande plan och när det gäller stereotyper (som också kommer att behandlas), kan vi tala om svensk respektive tysk kultur, men särskilt de som talar och talat det tyska språket är en heterogen skara vilket antropologen R. H. Lowie betonat: "Even within the Reich boundaries of 1914 the Bavarian mountaineer had a very different set of values from those of a Mecklenburger or a Hamburger ..." (The German People. A Social Portrait to 1914, 1945, s. 20). De geografiska skillnaderna går ofta ner på sockennivå vilket den tyska benämningen "Kirchtumpolitik" fokuserar. Även tidsmässigt och socialt är skillnaderna så stora att ett studium av tyskar och tysk kultur blir ytterst mångfasetterat vilket etnologen Ingeborg Weber-Kellermann i ett flertal arbeten givit tydliga exempel på. Annorlunda blir dock förhållandet när vi studerar svenskarnas möte med Tyskland där "aktörerna" sällan tagit hänsyn till ovan nämnda skillnader utan personen eller varan var "tysk", antingen den kom från Lübeck eller Nürnberg.

I hela Sverige finns en mängd utbredda schabloner om hur en tysk är. Bland språkproven i Olof Östergrens Nusvensk ordbok återfinnes t.ex: "grundlig som en tysk", "tysken brukar anses auktoritetsbunden och lätt att disciplinera" och "borta vid ett av borden sutto några tyskar och drucko öl och åto korv".

Att Tyskland och tyskarna i dag är föremål för stort intresse i vårt land är begripligt i samband med EG-debatten men också då vi ser kulturförbindelserna mellan Sverige och Tyskland i en djup historisk belysning. Sten Carlsson har behandlat kulturförbindelserna i ett antal arbeten. I Fataburen 1981 skriver han sammanfattande:

"Ingen invandrargrupp har betytt så mycket för Sveriges politiska, allmänt samhälleliga och kulturella utveckling som den tyska" (s. 29).

År 1979 fanns 39 000 tyskfödda invånare i Sverige vilket är mycket, men de stora invandrarperioderna från Tyskland var annars senmedeltiden och stormaktstiden. Tyska invandrare i Sverige har naturligtvis utsatts för kulturkollisioner eller rent av kulturchocker men inte i den utsträckning som många andra invandrargrupper. Stundom har dessa tyskar ansetts som skrytsamma och övermodiga och kanske dragit sig tillbaka med egna tyska traditioner som t.o.m. kunnat förstärkas, men oftast har de tyska invandrargrupperna tämligen snabbt försvenskats. Samtidigt har de överfört föremål, benämningar och tankar till den inhemska befolkningen. Viktiga undantag från detta finns dock.

Tyskland och de svenska etnologerna

Inom en mängd olika vetenskaper, i både Sverige och Tyskland, har dessa kulturförbindelser varit föremål för forskning. Att detta tidigt förekom även inom ämnet folklivsforskning (etnologi) faller sig naturligt, men alltsedan 1970-talet då flertalet yngre etnologer hämtat inspiration och teorier/metoder från anglosaxiskt håll har det tyska "inflytandet" avtagit både inom etnologisk undervisning och forskning i vårt land. Det allmänt nyvaknade intresset för Europa och Tyskland kommer förhoppningsvis även etnologin till del, även om språket generellt sett utgör ett stort hinder för den nya forskargenerationen.

I detta avseende var det naturligtvis "bättre förr". Hur var det t.ex. när den övervägande grundsynen inom forskningen var *diffusionisttisk*, då man med atlasverk som

övergripande mål karterade enskilda förindustriella kulturelement för att bestämma dem till tid, rum och social miljö? Från 1960-talet och framåt bör vi här också nämna den etnologiska *innovationsforskningen*. Det är självklart att etnologerna hade en större geografisk vidsyn när man anlade ett makroperspektiv på kultur och kulturprodukter (vilket även gällde de tidiga evolutionisterna).

År 1935 skriver Sigurd Erixon att "det svenska liksom överhuvud de skandinaviska folkens kulturhistoria icke kan studeras utan att ställas i relation till de länder och folk, som sträcka sig ut runt omkring Östersjön". I detta sammanhang diskuterades sedan de kommande decennierna den sydsvenska gården lika väl som spridda kulturelement med centraleuropeisk härstamning (Folklivsforskarmötet i Lund 1957 och Atlas över svensk folkkultur, I, 1957).

Etnologerna pekade då också på hantverket som en viktig kulturförmedlare mellan Sverige och Tyskland. I sin avhandling "Hästslakt och rackarskam" (1962) visar Brita Egardt att avståndstagandet från rackaren skett efter ett beteendemönster mot ärelösa som varit särskilt påtagligt i tysk hantverkarmiljö. Spridningen har alltså skett genom det betydande tyska hantverkarinflytandet i vårt land vid medeltidens slut. I andra studier betonas gesällvandringarnas betydelse. "På 1650-talet var drygt 40 % av Stockholms gesäller tyskar eller tyskbördiga", har Sten Carlsson framhållit.

Hantverkskontakter och högreståndskontakter med Tyskland har alltså etnologerna tidigt fäst uppmärksamhet på men vad betydde därvid svenska Pommern som kulturellt brohuvud mellan kontinenten och Sverige? (Se här Ulf Pauli, "Det svenska Tyskland. Sveriges tyska besittningar 1648–1815", 1989.)

Inom den etnologiska forskningen har man kommit att beteckna den nordiska regionen som ett mottagar- och randområde mycket starkt påverkad av Mellaneuropa, särskilt i de sydligaste delarna. För äldre tider har man talat om den tyska folkkulturens "expansionskraft". Inom vår bondeekonomi har dessa kontakter inte varit direkta utan beroende av förmedlande skikt. Man har då oftast inte varit medveten om tyska förebilder eller kultursamband. Man kan uttrycka det så att Tyskland inte har funnits med i våra bönders kognitiva värld. En klar Tysklandsbild hade däremot de människor, som kom i kontakt med Tyskland genom studier, arbetsvandringar, krigsföretag, släktskap osv.

När det gäller tyska invandrare till Sverige som blivit kvar är av stort intresse att se, genom studier av t.ex. dagböcker och brevsamlingar, hur de försvenskas.

Hur tyskpåverkad har svensk överklass varit? Är det på de herrgårdar där tyska julgranar och andra julseder dyker upp på 1700-talet fråga om överflyttning av enstaka kulturelement, eller är det fråga om en speciell tysk-svensk eller svensk-tysk kultur?

Med inspiration från dagens Europadebatt borde även en historisk analys av Tyskland i det svenska samhället sedd genom etnologens ögon göras. Detta kulturmöte kan alltså spåras i ett stort antal arbeten av monografisk karaktär, förutom att man tidigt drog en mängd etnografiska paralleller. En omläsning av dessa arbeten tillsammans med kompletterande grundforskning kommer i projektet att syfta till en syntes eller en övergripande kulturanalys av kulturmötet, hur det upprätthållits och förändrats. Föremål, tankesystem, världsbilder och enskilda personer kommer att bli föremål för analys.

Norrländska exempel

En balans mellan södra och norra Sverige är härvidlag önskvärd. De tyskfödda personerna i Sverige har alltid varit fåtaliga i Norrland men vi kan naturligtvis nämna ett antal enskilda personer som bröderna Momma från Aachen (adlade Reenstierna) och deras industriföretag på 1600-talet, sågverkspatronen i Sundsvallsområdet F. von Bünsow från Kiel, familjen Kempe från Stralsund osv. Via de norrländska kuststäderna kom också en ständig ström av varor och kulturimpulser med hemort söder om Östersjön.

Fredrik Bünsow

En person vi inte i första hand sätter i samband med invandring utan mer betraktar i ett socialt och ekonomiskt sammanhang är "den störste bland träpatronerna", Fredrik (urspr. Friedrich) Bunsow, född 1824 i Kiel och död 1897. Han tillhörde en nordtysk släkt som ursprungligen kom från Anklam. Denna stad tillhörde Sverige 1648–1720.

Fredrik Bünsows historia i Sundsvall kan sägas börja med morbrodern H. F. Postel (1783–1847) som kom dit 1817. 1845 hämtade Adolf Bonnier F. Bünsow från Kiel till Stockholm för att han skulle bli bokhandelsbiträde, men samma år övertog han morbroderns firma i Sundsvall. Hans biografi har tecknats av Åke Hanæus och Brita Sellén i "Fredrik Bünsow — en företagare" (1983). Om den ekonomiska bakgrunden till Bünsows verksamhet heter det i biografin: "Tyskar, engelsmän och holländare var det som i första hand tog chanserna att resa upp till Norrland och exploatera skogen. De hade kolonier i andra världsdelar och de hade expanderande hem-

mamarknader som behövde trävaror. De hade också kapital, så att de kunde investera i sågar och transporter, de hade tillgång till fartyg, egna och andras" (s. 21).

Som ett mäktigt minnesmärke över denna industriepok står i dag Merlo som Bunsow lät bygga 1883–85. I nämnda biografi står, vad beträffar idébakgrunden till bygget, att Bünsows hjärta fanns "i riddarromantikens medeltid i Tyskland. Därför ville han ha en riddarborg med torn och riddarsal ... På det sättet uppstod Merlo slott" (s. 74 f.).

Att Bünsow hade tyska kontakter både i affärslivet och privat är naturligt, liksom att han både för bolagets och för sin egen räkning prenumererade på en mängd tyska tidningar och även hade tyska böcker. Att tyska varor också nådde hans nordliga bosättning är självklart även om vi i nämnda bok endast har ett exempel därpå, nämligen när han hösten 1879 skriver: "Haf godheten sända en tunna fina bordsäpplen hälst tyska Gravensteiner" (s. 121).

Hur "tysk mentalitet" präglade Bünsow och hans företag i Norrland är svårare att säga idag. En genomgång av arkivalier skulle möjligen kunna ge något men att skilja nationell från internationell företagaranda kan för närvarande inte göras även om man skulle kunna tala om "tysk arbetsamhet", "tysk organisationsförmåga" osv.

Angående Bünsows levnadsöde kan man fråga sig vad det innebar att leva som främling i Norrland långt från landets mest betydande kulturcentra? Kompenserade t.ex. hans klättring i karriären en kulturchock, saknad och hemlängtan? Ansåg han sig själv som "svensk" eller kände han sig som en invandrare som såg på sitt liv utifrån "tiden hemma" och "tiden i Norrland"? Sökte man på Merlo vid t.ex. helger "kompensation" i en "exilgemen-

skap"? Som etnolog skulle man kunna se på detta utifrån en kulturmötesproblematik på individnivå.

Inom projektet måste ett antal tyska levnadsöden i Sverige ur olika miljöer genomgås för att sedan kunna ställas i relation till kulturkontakterna med Tyskland i ett större sammanhang, detta för att komma fram till den "laddning" dessa har haft.

Slutord

I ett historiskt perspektiv kan det vid första anblicken tyckas förvånande att så många svenskar i dag hyser rädsla inför EG och ett närmande till Europa, särskilt Tyskland.

Ser vi t.ex. på den etnologiska forskningen har den bidragit till ett "harmoniperspektiv", där man framhållit att Hansan, hantverkare och högreståndspersoner från Tyskland givit oss sådant som Valborgsmässoeldar, julgranar, maträtter och materiella innovationer.

När jag nu ger mig i kast med undersökningen ter sig våra farhågor måhända mer begripliga. Våra schabloner idag får alltjämt näring från förhållandena under 30-talet, och "förtyskningen" i ett långt historiskt perspektiv har stundom föregåtts av blodiga konflikter.

Recensioner

Härjedalen Heritage. Compiled by Kathie Lindberg. Härjedals National Föreningen of America. Bang Printing. Brainerd, Minnesota 1991.

Genom Vilhelm Mobergs stora romanserie 1949–1959 om Karl Oskars och Kristinas utvandring från Ljuder i Kronobergs län och Jan Troells senare filmatisering av utvandrareposet föreställer vi oss gärna att den tidiga amerikaemigrationen främst var en småländsk företeelse. Så var emellertid ingalunda fallet. Redan 1664 utvandrade omkring 140 medelpadsfinnar från Borgsjö och Torps socknar till Nya Sverige i Delaware. Det var ett dramatiskt och för sin tid enastående företag. Med hästar, packning och proviant for man via Dalarna till Kristiania och därifrån med fartyg till Amsterdam för vidare befordran till svenskkolonin, som vid denna tid övergått i engelsk ägo.

Gävleborgs län spelade en mycket viktig roll under den svenska massemigrationens första skede i slutet av 1840-talet. Gävle kunde göra mobergemigranternas Karlshamn rangen stridig om att vara den stora svenska utvandringshamnen. Varannan svensk utvandrare 1846–1850 kom från Gävleborgs län. När erikjansarna, dvs. anhängarna till profeten Erik Jansson, utvandrade från Hälsingland 1846 kom de att bilda den största enskilda utvandrargrupp som vi överhuvudtaget känner till från svensk emigrationshistoria.

Mindre känt, men nyligen påpekat av Mats Rolén i hans Jämtlands och Härjedalens historia 1880–1980 (Jämtlands läns museum 1990), är att Jämtlands läns första amerikafarare tillhörde erikjansarnas skara. 1846 utvandrade några familjer från Långå i Hede i västra Härjedalen. De anfördes av bonden Olof Jonsson, som den 23 juni i Gävle uttagit utrikes pass för sig själv, sin mor Carin Olsdotter, sin hustru Gölin Olsdotter och de fyra barnen Jonas, Olof, Carin och Erik. Genom Nils William Olssons användbara Swedish Passenger Arrivals in New York 1820–1850 (Norstedts 1967) vet vi att de anlände till New York den 21 september ombord på skeppet Wilhelmina från Gävle.

Den professionelle emigrationsforskaren vill gärna gripa emigranterna i hampan och följa deras öden på andra sidan Atlanten. Frågor som står i cent-

rum är bl.a. de svenska amerikaemigranternas bosättningsmönster och sociala rörlighet. Genom Svenska emigrantinstitutets i Växjö nu avslutade mikrofilmningar av cirka 1600 svensk-amerikanska församlingsarkiv är det numera också möjligt att koppla samman svensk och svensk-amerikansk folkbokföring och på så vis belysa hela den s.k. transitionsprocessen.

Även släktforskare har stor nytta av de mikrofilmade svensk-amerikanska kyrkoböckerna. Utvandrade släktgrenar kan också som bekant i vissa fall spåras genom våra utmärkta släktböcker. Ett exempel härpå är Alfred Zingmarks Spinnel-Annas släkt (Umeå 1960), som inkluderar ett stort antal svensk-amerikaner och svensk-kanadensare med rötter i främst Degerfors/Vindeln i Västerbotten.

Den härjedalske släktforskaren har nyligen fått ett utmärkt redskap i sin hand för att även innesluta emigranterna och deras ättlingar i familjegenealogierna. 1926 bildades Härjedals National Föreningen of America vid en sammankomst i Erskine, Minnesota. 1949 gav man ut Härjedalingar i Västerled. Den har nu följts upp av den här anmälda boken, som omfattar över 100 familjegenealogier. På den svenska sidan går genealogierna som längst tillbaka till tidigt 1700-tal. Boken har istället sitt främsta värde i den fylliga dokumentationen av härjedalingar i första, andra och tredje led i USA och Canada. Personregistret upptar över 3000 namn. Sammanställaren, Kathie Lindberg, har uträttat ett storstilat arbete. Den rikt illustrerade volymen innehåller också en informativ historik över den svensk-amerikanska härjedalsföreningen författad av dess nuvarande president Harry N. Pearson, 1923 utvandrad som gossen Nils Härje.

Lars-Göran Tedebrand

Gösta Holm, De nordiska anger-namnen. Lund 1991. (Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademie. Hist.-Filos. Klasse II. Ny Serie 18.) 810 s. ISBN 91-7966-150-5.

Professor emeritus Gösta Holm i Lund har under 1991 utkommit med sin länge emotsedda monografi över de nordiska *anger-/ånger*-namnen. Som författaren uppger i förordet har arbetet med boken med varierande intensitet pågått under nästan ett halvt sekel. Arbetet har resulterat i en med kartor och fotografier rikt illustrerad drygt 800-sidig bok. Monografins två

inledande kapitel behandlar *anger* i den fornnordiska litteraturen, ordet och besläktade ords förekomst i de kontinentala fornspråken och frågan om terrängordet *anger* har sitt ursprung i indoeuropeiskt **angh-* 'trång' eller **ank-* 'böja, vara böjd'. Författarens åsikt är inledningsvis att något säkert domslut i den etymologiska tvistefrågan inte kan göras men i bokens avslutande kapitel (XIX), efter behandlingen av detta mycket omfattande material, tar så författaren ställning till ordets etymologi och härleder *anger/ånger* fran det indoeuropeiska **ank-* 'böja, vara böjd'.

I två av bokens huvudkapitel, de omfångsrika kapitel III och IV behandlas norska och svenska ortnamn av typen *Hardanger, Stavanger, Selånger*. En svårighet har varit att säkert utmönstra ortnamn som inte hör hit, exempelvis de många namnen på *-vangr* och ortnamn med namnelement som sekundärt anslutit sig till *anger*-typen. Dessa problem ägnas ett eget kapitel där också de norska *Kaupang, kaupangr* 'marknadsplats, köpstad' — motsvarigheten till svenska *Köpung, Köping* — avhandlas. Förutom studiet av de äkta *anger*-namnens förleder — som i många fall är av mycket hög ålder och därför svårtolkade — ger sig författaren i kast med uppgiften att söka den namngivande lokalen och att beskriva dess karakteristika. När så har varit möjligt har "angern" angivits som 'trång', 'inte särskilt trång' o.s.v., uppgifter som sedan sammanställts i kapitel V, där också jämförelser med *vik, våg* och *fjord* görs. Författarens slutsats är, att ett slutgiltigt ställningstagande rörande etymologin på terrängordet **angr* med hjälp av de undersökta vattnens utseende är vanskligt eller omöjligt att göra.

Den gamla frågan om huruvida norska *Hardanger* och *Hordaland* kan ha ett genetiskt och språkligt samband, vilket förnekats av flera norska forskare, utreder han i en spännande artikel. Han lämnar flera förslag på hur namnet på "angern" och invånarna i Hardanger, som han antar har kunnat kallas *hǫrðar* då landskapet ingick i *Hǫrðafylki*, kan förklaras. I namnen kan förutom adj. *harðr* 'hård' syftande på svåra vindförhållanden i fjorden alternativt även ingå germ., urnord. **harupa-*, **haruða-* 'skog' som föreligger i det tyska *Hartz*. En i sammanhanget viktig fråga gäller *anger*-namnens betoning vilken Holm ägnar ett särskilt kapitel i boken.

För norrlänningar är självfallet de norrländska *ånger*-namnen av störst intresse. Flera av namnen är mycket svårtolkade. I bynamnet *Kräkånger* antas förleden vara det i nordis-

ka språk väl belagda *krik* 'vinkel, krok, böjning, vrå, liten sjövik' m.m. Mer svårtolkat är sockennamnet *Lövånger* som författaren tidigare behandlat i flera uppsatser. Holm antar att förleden är ett **hlewa-* 'lä' som kunnat syfta på att här fanns en för stormar skyddad farled. Förklaringen är dock ur språklig synpunkt problematisk.

Vanligt i *ånger*-namnen är att de åar som mynnat i "ångrarna" också namngivit dessa. Selångersåns gamla namn bör enligt Holm ha varit **Sil-* och innehålla det välbekanta ordet *sel* 'lugnvatten'; i *Tönnånger* antas på motsvarande sätt den namngivande ån ha burit namnet **Þynja* med betydelsen 'den som sväller, svämmar över'. I namnet *Njutånger* ingår säkerligen namnet på den å som mynnar i Kyrkbyfjärden och som idag kallas *Nianån* eller *Nianforsån*. Uppströms samma å finner vi också bebyggelserna *Njöte* och *Övernjöte* vilka också innehåller åns gamla namn, **Njuta*. Författaren antar att namnet åsyftat en fors nära mynningen där laxfisket varit gott. Verbet *njúta* hade i fornvästnordiskan betydelsen 'njuta, bruka, ha fördel el. nytta', "Sigtende til indbringende Jordbrug eller Fiskeri". Förleden i det välkända sockennamnet *Harmånger* antas, som det mest sannolika alternativet, vara ett ord **harm* 'torr, hård mark' som enligt Holm kunde åsyfta en låg grusås där Harmångers centrum med kyrkan nu ligger eller den markerade grusrygg som uppges ligga vid den forna fjärden (Harmångersån och Kyrksjön). En annan forskare, Stefan Brink, har istället föreslagit att **harm* ursprungligen åsyftat den utpräglat steniga, blockrika Harmångersån och att åns namn varit **Harma*.

Ängran, som är namnet på ett biflöde till Ljusnan i Hälsingland omtolkas av Holm. Gentemot tidigare tolkningar, som utgått från ett antaget **angr* 'trång' till *ang-* 'trång' föreslår han att namnet är bildat till ett verb **ängra* (<**angrian*) 'göra krökar, böja sig' till **angr-* 'böjning', vilket är en tolkning i samklang med den etymologi som föreslås i bokens avslutande kapitel.

En nyhet är att Holm räknar med att personnamn ingår i *anger*-namnen och ser själv detta som ett betydelsefullt resultat av mönstringen. Som helt säkra sådana räknar han *Herse* och *Finnvidher* i *Hersånger* i Nysätra sn, Västerbotten, resp. *Finnerånger* i Västlands sn, Uppland. Måhända är detta en punkt som framtida forskning kan finna anledning att diskutera.

Gösta Holms bok om de nordiska *anger*-namnen är ett i många stycken imponerande verk. Boken är fylld av intres-

santa tolkningar, uppslag och kommentarer. För forskare inom ämnet och andra intresserade kommer Holms bok i många år framöver att vara en viktig referenspunkt.

Richard Molin

Medarbetare i detta nummer bl.a.

Carl-Henrik Berg, f. 1960 i Sandviken, är bibliotekarie och f.n. anställd av Jämtlands Läns Bibliotek. Arbetade 1988–1991 som bibliotekarie på Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, i Jokkmokk. Samlar material om resande till Kvikkjokk tiden 1840–1871.

Erik J. Bergström, f. 1930 i Linsells socken, f.d. posttjänsteman. Bor sedan 1966 i Östersund. Verkar som hembygdsforskare och -skribent med Härjedalen som specialitet.

Mats Mogren, f. 1955. Medeltidsarkeolog vid Riksantikvarieämbetet, Byrån för Arkeologiska Undersökningar, UV-Uppsala. Leder sedan 1986 Faxeholmsprojektet i Söderhamn.

Richard Molin, Sala, f. 1949, doktorand vid Institutionen för nordiska språk i Uppsala, redaktör för Lexikon över nordiska ortnamnselement.

Lars Thomasson, f. 1928 i Åre. Fil. mag. Förvaltningschef för barnomsorg och skola i Hällefors kommun. Forskar kring Jämtlandssamernas nutidshistoria.

Lennart Öhman, Arvidsjaur, f. 1940, fil. mag. i matematik och fysik. Har främst arbetat med sjukvårdshistoria i norr och med inlandets historia.

Innehåll

ERIK J. BERGSTRÖM: Johan Nordlander och Härjedalen 1

LARS THOMASSON: Samefrågan i Härjedalen 11

MATS MOGREN: Ängersjö – Faxeholms antipod 31

CARL-HENRIK BERG: Resenärer i Norrland 65

LENNART ÖHMAN: Ryttmästaren Hogguér besökte Lappmarken 1827 – en rättelse 71

ROGER KVIST: Sälfångstsätten i Österbotten under sjuttonhundratalet 73

KURT GENRUP: Förtyskningen av Sverige i ett historiskt perspektiv 82

RECENSIONER 90

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 97